

Uniwersytet Warszawski
Wydział Orientalistyczny

Sara Stachowiak

Numer albumu: 345560

**Odmowa rozwodu - sytuacja prawna
agunot w Państwie Izrael**

Praca licencjacka na kierunku
orientalistyka
w zakresie hebraistyki

Praca wykonana pod kierunkiem
Dr. hab. Marka Baraniaka
Dr Angeliki Adamczyk
Zakład Hebraistyki

Warszawa, czerwiec 2018

Oświadczenie kierującego pracą

Oświadczam, że niniejsza praca została przygotowana pod moim kierunkiem i stwierdzam, że spełnia ona warunki do przedstawienia jej w postępowaniu o nadanie tytułu zawodowego.

Data

Podpis kierującego pracą

Oświadczenie autora pracy

Świadom odpowiedzialności prawnej oświadczam, że niniejsza praca dyplomowa została napisana przez mnie samodzielnie i nie zawiera treści uzyskanych w sposób niezgodny z obowiązującymi przepisami.

Oświadczam również, że przedstawiona praca nie była wcześniej przedmiotem procedur związanych z uzyskaniem tytułu zawodowego w wyższej uczelni.

Oświadczam ponadto, że niniejsza wersja pracy jest identyczna z załączoną wersją elektroniczną.

Data

Podpis autora pracy

Streszczenie

Celem niniejszej pracy było przedstawienie prawnej i praktycznej problematyki rozwodu w Państwie Izrael ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji kobiet niemogących uzyskać rozwodu. W polskim piśmiennictwie zagadnienie to nie doczekało się do tej pory opracowania.

Pierwszy rozdział pracy skupia się na uregulowaniu instytucji rozwodu w żydowskim prawie religijnym (halacha). Przedstawienie tego systemu norm było niezbędne, jako że stanowi on podstawę dla izraelskiego prawa małżeńskiego, na którym skupia się rozdział drugi. Opisano w nim krótko historię powstania Państwa Izrael, kształt ustawodawstwa dotyczącego rozwodu oraz sądownictwa. Rozdział trzeci poświęcony jest problemom praktyki wynikającym z aktualnego stanu prawnego oraz propozycjom ich rozwiązania.

Praca oparta jest na źródłach prawa – religijnego oraz izraelskiego, opracowaniach dotyczących omawianego zagadnienia oraz artykułach prasowych.

Słowa kluczowe

Prawo małżeńskie, małżeństwo, rozwód, Izrael, halacha, prawo żydowskie, aguna, get, list rozwodowy

Dziedzina pracy (kody wg programu Socrates-Erasmus)

08900 (inne nauki humanistyczne)

Tytuł pracy w języku angielskim

Divorce refusal - the legal status of agunot in the State of Israel

Spis treści

Spis treści.....	v
Wstęp.....	1
Rozdział I. Rozwód w prawie żydowskim.....	4
1.1. Rozwód w Torze spisanej.....	5
1.2. Rozwód w Torze ustnej.....	7
1.2.1. Idea rozwodu w judaizmie.....	8
1.2.2. Listy rozwodowe.....	9
1.2.3. Przyczyny oddalenia żony.....	11
1.2.4. Przyczyny przymuszenia męża do rozwodu.....	13
1.2.5. Przyczyny nałożenia na męża obowiązku rozwodu.....	16
1.2.6. Umiarkowany nacisk.....	17
1.2.7. Przyczyny przymuszenia żony do akceptacji getu.....	17
1.2.8. Przekazanie getu.....	18
1.2.9. Konsekwencje rozwodu.....	19
Rozdział II. Rozwód w Państwie Izrael.....	20
2.1. System prawny Państwa Izrael.....	20
2.1.1. Powstanie Państwa Izrael.....	20
2.1.2. Konstytucja Izraela.....	22
2.1.3. System prawny Izraela.....	23
2.1.4. Kształt sądownictwa.....	25
2.1.5. Jurysdykcja sądów rabinackich.....	26
2.2. Rozwód w Państwie Izrael.....	29
2.2.1. Inicjacja rozwodu.....	29
2.2.2. Proces przed sądem rabinackim.....	29
2.2.3. Dane statystyczne dotyczące odmowy rozwodu.....	30
2.2.4. Środki przymusu.....	31

2.2.5. Konsekwencje odmowy rozwodu	33
Rozdział III. Problemy praktyki i propozycje ich rozwiązania.....	35
3.1. Praktyka sądów rabinackich.....	35
3.1.1. Brak skuteczności.....	35
3.1.2. Pomoc dla agun organizowana przez sądy.....	36
3.1.3. Postawa sądów rabinackich wobec rozwodów	37
3.2. Intercyza	38
3.2.1. Typy intercyz.....	38
3.2.2. Stanowiska halachiczne.....	40
3.3. Szantaż	41
3.4. Odmowa getu jako delikt	42
3.5. Wprowadzenie związków cywilnych.....	44
3.5.1. Inicjatywa świecka	44
3.5.2. Inicjatywa środowisk religijnych	45
3.6. Anulowanie małżeństwa.....	47
3.7. Pozostałe projekty ustaw	48
3.8. Pozostałe rozwiązania halachiczne	51
3.8.1. Małżeństwo warunkowe.....	51
3.8.2. Retroaktywne anulowanie małżeństwa	52
3.8.3. Przygotowanie getu w czasie zaślubin	53
3.9. Jedno rozwiązanie?	54
Zakończenie	56
Bibliografia.....	58

Wstęp

במקום שיש עיגון אין שלום, וכל התורה לא ניתנה אלא למען עשיית השלום.

-מהרש"א בסוף מסכת יבמות

*W miejscu gdzie jest igun¹ nie ma pokoju, a Tora nie została
dana w żadnym innym celu jak czynienia pokoju.²*

-Maharsza pod koniec traktatu Jewamot³

Od końca zeszłego stulecia prawo rodzinne w krajach szeroko pojętego Zachodu przechodzi liczne zmiany pod naciskiem dynamicznie rozwijających się stosunków społecznych. Instytucjonalizacji prawnej doczekały się związki partnerskie zarówno osób różnej, jak i tej samej płci, a niektóre kraje umożliwiły osobom homoseksualnym zawarcie małżeństwa oraz przysposobienie dzieci. Zmianom podlega również prawo rozwodowe, które w coraz większym stopniu uwzględnia autonomię woli stron i w związku z tym upraszcza procedurę uzyskania rozwodu. Izrael, którego system prawny w dużej mierze opiera się na rozwiązaniach znanych z systemów europejskich, czy to brytyjskiego common law, czy też prawa kontynentalnego (np. niemieckiego), wciąż jednak pozostaje daleko w tyle za progresywnymi ustawami państw zachodnich. Wynika to z oparcia izraelskiego prawa rodzinnego w głównej mierze na prawie żydowskim, które ma charakter czysto religijny oraz opiera się na archaicznych rozwiązaniach nieprzystających do czasów współczesnych.

Problem kobiet niemogących uzyskać rozwodu to kwestia obecnie żywo dyskutowana w Państwie Izrael. Jest to zagadnienie o doniosłym znaczeniu, jako że dotyczy

¹ Dosłownie „zakotwiczenie”, mowa o stanie, w którym kobieta nie może wyjść za mąż z powodu zaginięcia męża lub odmowy dania jej rozwodu. Z tego samego rdzenia utworzone jest słowo *aguna* (w liczbie mnogiej *agunot*) oznaczające kobietę dosłownie zakotwiczoną, czyli uwięzioną w małżeństwie z jednego z podanych powyżej powodów. Pojęciem używanym tylko na określenie kobiety niemogącej uzyskać rozwodu jest *mesorewet get*, oznaczające w języku hebrajskim „odmówiona getu”, które ze względów gramatycznych i estetycznych jest w niniejszej pracy najczęściej tłumaczone jako „kobieta uwięziona w małżeństwie” lub zastępowane określeniem *aguna*.

² Tłumaczenie własne

³ Maharsza czyli Samuel Eliezer ben Jehuda ha-Lewi Edels był polskim rabinem i poważanym talmudystą z przełomu wieków XVI i XVII; autor komentarzy talmudycznych wydanych częściowo w zbiorach *Chiduszej halachot* oraz *Chiduszej agadot* ([http://www.jhi.pl/psj/Edels_\(Ejdeles\)_Samuel_\(Szmuel\)_Eliezer_ben_Jehuda_ha-Lewi](http://www.jhi.pl/psj/Edels_(Ejdeles)_Samuel_(Szmuel)_Eliezer_ben_Jehuda_ha-Lewi))

podstawowych praw człowieka takich jak godność, wolność czy równość wobec prawa. Co więcej, kwestia ta ściśle dotyka pozycji kobiet, a więc około połowy żydowskiej społeczności Izraela. W dyskusję o odmowie rozvodu zaangażowane są zarówno środowiska religijne, jak i świeckie, naczelny rabinat, partie polityczne, a także liczne organizacje broniące praw kobiet wspierane przez prawników specjalizujących się w prawie małżeńskim. Trudno znaleźć inny współczesny problem społeczny, który w sposób tak bezpośredni wiązałby się z przepisami wciąż żywego starożytnego prawa religijnego oraz tradycją jak właśnie kwestia agunot. Stąd zainteresowanie tematem, który łączy w sobie zarówno zagadnienia dotyczące judaizmu, historii, jak i prawa, które jest autorce szczególnie bliskie ze względu na równocześnie podejmowane studia prawnicze. Należy tu podkreślić, że niniejsza praca skupia się na problemie agunot, które tkwią w małżeństwie z powodu odmowy rozvodu, nie dotykając kwestii tych kobiet, których mężowie zaginęli. Ponadto warto nadmienić, że omawiana kwestia nie jest również obca Żydówkom mieszkającym poza Izraelem, niniejsza praca nie zajmuje się jednak problemem odmowy rozvodu w diasporze.

Metodologia pracy opiera się w głównej mierze na analizie porównawczej tekstów źródłowych o charakterze prawnym. Analiza została przeprowadzona w kolejności chronologicznej, poczynając od tekstów ksiąg biblijnych, poprzez dzieła rabiniczne, prawo Państwa Izrael, aż do projektów ustaw zgłaszanych w ostatnich latach. Wykorzystane zostały również teksty prasowe, które pozwoliły na poznanie najbardziej aktualnego statusu omawianego problemu oraz sformułowanie wniosków *de lege ferenda*⁴. Podstawą analizy były teksty źródłowe w oryginale, których fragmenty cytowane w niniejszej pracy są tłumaczeniem własnym autorki, oraz ich opracowania.

Niniejsza praca ma za zadanie w sposób syntetyczny przedstawić główne problemy wynikające z aktualnych uregulowań dotyczących instytucji rozvodu w Państwie Izrael, ich znaczenie dla społeczeństwa żydowskiego oraz zaproponować optymalne rozwiązania prawne. W polskim piśmiennictwie zagadnienie odmowy rozvodu w prawie izraelskim nie doczekało się do tej pory opracowania. Jedyną pozycją dotyczącą izraelskiego prawa rodzinnego jest praca magisterska Mariusza Kałczewiaka pt. „Spór o charakter instytucji małżeństwa w prawie Izraela” obroniona na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego (2011).

⁴ Propozycje nowelizacji prawa, postulaty przedstawiające pożądany przyszły stan prawny.

W rozdziale I przedstawione zostaną źródła prawa dotyczącego rozwodu i odmowy rozwodu w judaizmie oraz wynikające z nich podstawowe założenia mające do dziś wpływ na kształt prawa rozwodowego w Państwie Izrael. Rozdział II skupi się na izraelskim systemie prawnym, jego powiązaniach z prawem religijnym oraz współczesnych ustawach regulujących prawo rozwodowe. Ostatni, III rozdział, poświęcony zostanie problemom praktycznym wynikającym z istniejącego stanu prawnego oraz przedstawieniu zarówno proponowanych nowelizacji prawa jak i praktycznych sposobów radzenia sobie z problemem agunot.

Rozdział I. Rozwód w prawie żydowskim

W niniejszym rozdziale zostanie omówiona w zarysie instytucja rozwodu w świetle prawa żydowskiego. Najpierw należy określić, co rozumie się pod pojęciem prawa żydowskiego oraz co stanowi jego źródła. Prawo żydowskie, tradycyjnie określane jako halacha⁵ to zbiór norm religijnych, które regulują życie wyznawców judaizmu. Normy te nie odnoszą się jednak tylko do duchowości czy rytuałów czysto religijnych, ale wpływają na każdy aspekt życia człowieka od jego urodzenia aż do śmierci. Najbardziej popularne kompilacje prawa żydowskiego w formie kodeksów to Miszne Tora⁶ i Szulchan Aruch⁷. Prawo żydowskie powołuje się na swoje źródło w objawionej Torze zawartej w całym korpusie Pism, zarówno Tory Spisanej (Prawo Spisane) określającej nie tylko Pięcioksiąg Mojżesza ale cały Tanach (Biblię hebrajską⁸) jak i Tory Ustnej (Prawo Ustne) zawartej w Talmudach i innych interpretacjach Tory Spisanej. Według tradycji żydowskiej te pouczenia i interpretacje Bóg objawił Mojżeszowi także na górze Synaj razem z Torą Spisaną. Mojżesz przekazał to nauczanie ustnie następnym pokoleniom. Ostatecznie spisano je pomiędzy II i IX w. n.e. w formie Miszny i dwóch Talmudów oraz różnorodnych midraszy. Dla tych dwóch kompilacji prawa ustnego jakimi są Talmud Babiloński i Talmud Palestyński (Jerozolimski)⁹ podstawowym tekstem źródłowym jest Miszna. Jest ona uporządkowanym zbiorem nauczania tannaitów, rabinów głównie palestyńskich z pierwszych dwóch wieków naszej ery. Miszna w swoim ostatecznym układzie

⁵ Hebrajskie słowo halacha znajduje swój źródłosłów w czasowniku lalechet "iść" – uogólniając jest to droga, którą powinien podążać pobożny Żyd.

⁶ Miszne Tora (Ha-jad ha-chazaka) to kodeks prawa żydowskiego sformułowany przez Majmonidesa (ok. 1180r.), zawiera jedno z ważniejszych zasad judaizmu w postaci 613 przykazań oraz Trzynastu artykułów wiary żydowskiej (Borzymińska i Żebrowski 2003, tom 2: 87).

⁷ Żydowski kodeks prawny którego autorem jest rabin Józef Karo, po raz pierwszy został wydany w Wenecji w roku 1565; tekst ten podzielony jest na 4 części: Orach Chajim dotycząca codziennych przykazań, szabat i świąt, Jore De'a dotycząca różnych zagadnień takich jak koszerność, czystość czy żałoba, Ewen ha-Ezer dotycząca głównie małżeństwa i rozwodu oraz Choszen Miszpat dotycząca prawa cywilnego i karnego. Choć Szulchan Aruch spotkał się z pewnymi sprzeciwami, to jednak po naniesieniu poprawek przez różnych uczonych rabinów, a w tym głównie przez Mojżesza Isserlesa, stał się powszechnie uznanym kodeksem prawa żydowskiego (Rabinowitz 2007, tom 18: 529-530).

⁸ Tanach - akronim od hebrajskich słów Tora (Prawo), Newiim (Prorocy) i Ketuwim (Pisma), oznaczających trzy części Biblii Hebrajskiej (Borzymińska i Żebrowski 2003, tom 1: 187).

⁹ Talmud Babiloński został opracowany w akademiach talmudycznych istniejących na terenie Babilonii; zawiera syntezę poglądów rabinicznych od czasów zburzenia II Świątyni w I wieku n.e. aż do podbojów muzułmańskich w wieku VII (Wald 2007, tom 19: 470); Talmud Palestyński został natomiast zredagowany najprawdopodobniej w czasach ostatnich wspomnianych w nim Amoraitów lub około roku 400 n.e. w Tyberiadzie; pomiędzy obiema kompilacjami można dostrzec wiele podobieństw, ale też wiele różnic lub nawet sprzeczności przy czym Talmud Babiloński wyróżnia się szerszym spojrzeniem i przedstawieniem większej ilości interpretacji, podczas gdy Talmud Jerozolimski charakteryzuje się bardziej surowym i konkretnym stylem (Rabinowitz i Wald 2007, tom 19: 483-484).

zredagowanym przez Rabięgo Jehudę ha-Nasiego¹⁰ podzielona jest na 6 porządków i 63 traktaty, które dzielą się z kolei na rozdziały i lekcje. Struktura Miszny wyznacza jednocześnie strukturę całego Talmudu (Borzymińska i Żebrowski 2003, tom 2: 686). Ten tekst doprecyzowuje i poszerza Gemarę. Poza Misznę i Gemarę w Talmudzie można odnaleźć liczne komentarze późniejszych mędrców żydowskich. Nie wszystkie tego typu komentarze weszły do ostatecznie ustalonego kanonu Talmudu. Wiele z nich ma istotne znaczenie dla omawianej w pracy kwestii, dlatego też te późniejsze opinie czy zakazy wprowadzone przez rabinów zostaną uwzględnione.

W tej rozbudowanej strukturze prawa żydowskiego, różne prawa mają różny stopień rygoru w zależności od pochodzenia. Prawa dosłownie zaczerpnięte z Tory (Prawa Spisanego), nazywane *d'raitā* (aram. „przez Twe światło”), muszą być ściśle egzekwowane. Z kolei prawa *d'rabbānan* („przez rabbich”) sformułowali starożytni rabini opierając się na tradycji interpretacji Tory zachowywanej od wieków w tradycji ustnej. Wiele praw *d'rabbānan* ma przypisaną funkcję zachowania ducha Tory (Prawa Spisanego).

Kolejne podrozdziały poświęcone są obrazowi rozwodu w prawie spisanim oraz ustnym. Należy tu jednak podkreślić, że celem pracy nie jest całościowe scharakteryzowanie instytucji rozwodu i wszelkich jej aspektów czy dysput mędrców żydowskich w tym zakresie. Zatem opisane będą jedynie główne zasady i te problemy, które są istotne z punktu widzenia tematu – odmowy rozwodu i kobiet uwięzionych w małżeństwie. Jeżeli nie wskazano inaczej, wszelkie cytaty umieszczone w niniejszym rozdziale są tłumaczeniem własnym autorki.

1.1. Rozwód w Torze spisanej

Biblijne nauczanie o rozwodzie podlega wciąż żywej debacie, głównie z dwóch powodów. Choć poświęcone tej kwestii teksty nie są liczne, to wywołują one trudne i złożone egzegetyczne dysputy.

Wielka halachiczna debata nad sprawą rozwodu pośród rabinów w okresie judaizmu drugiej świątyni koncentrowała swoją uwagę przede wszystkim na dwóch tekstach Tory:

- 1) Rdz 2:22-24 (z 1:27)

¹⁰ Żył na przełomie II i III wieku n.e.; redaktor Miszny; prowadził własną jesziwę w *Bet Sze'arim*; zajmował się rozpowszechnianiem wiedzy o Torze i wypełniania przykazań religijnych; był zwolennikiem przywrócenia żydowskich osiedli w *Erec Israel* i używania języka hebrajskiego zamiast aramejskiego; był również nazywany „świętym nauczycielem” (Wald 2007, tom 11: 501-503)

Według rabinicznej haggady Rdz 2:22-24 naucza, że Bóg stworzył mężczyzn i kobiety (Rdz 1:27) w celu ich rekreacji w niezniszczalną jedność (CD 4:19-5:3¹¹). Małżeństwo zatem ustanawia nowy związek fizyczny („jedno ciało”) porównywalny do innych rodzinnych relacji, podtrzymywanych przez naturę jak np. dziedziczenie, dlatego też jest nierozwiązywalnym przymierzem. W rzeczywistości deuteronomistyczny tekst (Jr 3:1-5), zakazujący powtórnego małżeństwa rozwiedzionej kobiety z jej pierwszym mężem jest logicznym rozszerzeniem lewickiego zakazu (Kpł 18) małżeństw bliskich krewnych. Rozwiedziona osoba nie może uwolnić się od relacji pokrewieństwa, którą Bóg ustanowił przez małżeństwo.

2) Pwt 24:1-4:

(1) Gdy pojmie kto żonę, a stanie się jej małżonkiem, i zdarzy się, że nie znajdzie upodobania w oczach jego, ponieważ znalazł w niej co sprośnego [erwat dawar], niech napisze jej list rozwodny, i da w rękę jej, a puści ją z domu swego; (2) I wyjdzie ona z domu jego, i pójdzie, i wyjdzie za męża drugiego; (3) Jeżeli zaś znieawidzi ją ten mąż drugi, i napisze jej list rozwodny [sefer keritut], i da w rękę jej, i puści ją z domu swego, albo też umrze ów mąż drugi, który ją pojął sobie za żonę; (4) Nie może wtedy mąż jej pierwszy, który ją był puścił, powtórnie jej pojąć, aby mu była żoną, po tém, gdy skażoną została; gdyż ohydą to przed Wiekuistym, a nie kalaj ziemi, którą Wiekuisty, Bóg twój, oddaje ci w posiadanie.¹²

Zacytowany fragment w skrócie opisuje istotę instytucji rozwodu w judaizmie. Wskazuje na możliwość „odesłania” żony poprzez wręczenie jej listu rozwodowego w sytuacji, gdy mąż stwierdzi u kobiety istnienie jakiegokolwiek wady o doniosłym znaczeniu. Ze słów Tory wprost wynika również, że rozwiedziona kobieta może ponownie wyjść za mąż nawet kilkakrotnie. Ograniczeniem swobody wyboru męża jest jednak fakt, że w przypadku rozwodu lub śmierci kolejnego męża, nie może ona ponownie zostać żoną któregośkolwiek poprzedniego męża. Choć w tekście *Dewarim* mowa jest o „odesłaniu” żony, z opisu tej instytucji w sposób oczywisty wynika, że chodzi o rozwód, którego istnienie w judaizmie w takim właśnie kształcie potwierdzają późniejsze pisma należące do prawa ustnego. Sama Biblia wyraźnie o tym nie wspomina, ale badacze sugerują, że już w czasach biblijnych kobiecie w związku z rozwodem należała się określona suma pieniędzy. Wnioski takie wyciąga się na podstawie innych bliskowschodnich kodeksów prawnych takich jak Kodeks Hammurabiego (Lieber 2007, tom 5: 712).

¹¹ Dokument Damasceński

¹² Przekład Izaaka Cylkowa

Inne fragmenty Tory odnoszą się do bardziej szczegółowych kwestii związanych z rozwodem. W 21. rozdziale Księgi Kapłańskiej opisane są nakazy i zakazy dotyczące postępowania kapłanów. Jednym z nich jest zakaz ożenku z kobietą rozwiedzioną, jako że kapłan jest osobą poświęconą Bogu (Kpł 21:7). W Pięcioksięgu opisane są również okoliczności, w których mąż nie ma prawa odesłać żony ze swojego domu. Stanowią one wyjątki od generalnej zasady dyskrejonalnej władzy męża w tym zakresie i ograniczone są do dwóch szczególnych przypadków. Pierwszym z nich jest zniesławienie żony przez męża poprzez zarzucenie jej tego, że nie była dziewicą w dniu ich ślubu (Pwt. 22:13-19). W takiej sytuacji, jeśli zostanie udowodnione, że mężczyzna jest w błędzie, jest on zobowiązany zapłacić ojcu żony określoną sumę pieniędzy oraz nie może nigdy rozwieść się ze swoją żoną. Innym przykładem zakazu dania listu rozwodowego jest gwałt na niezamężnej dziewczycy (Pwt. 22:28-29). Konsekwencje tego czynu są podobne do wyżej wymienionych – kara pieniężna i brak możliwości rozwodu.

Z przytoczonych fragmentów wynika, że Pięcioksiąg wprost dopuszcza możliwość rozwodu i niejednokrotnie wspomina o tej instytucji lub o kobietach rozwiedzionych. Odesłanie żony jest prawem danym każdemu mężowi (za wyjątkiem dwóch opisanych wyżej sytuacji). Mimo wszystko w Torze nie znajdziemy mnogości takich przypadków, z czego można wnioskować, że rozwód był zjawiskiem wyjątkowym i nieczęsto spotykanym. Miało to na pewno związek z ogólnym ideałem małżeństwa, zgodnie z którym poprzez ślub mężczyzna i kobieta stają się jednym ciałem (Rdz. 2:24). Poza tym rozwód dla kobiety wiązał się z powrotem do domu ojca oraz pozostawieniem swoich dzieci w domu byłego męża (Lieber 2007, tom 5: 712).

1.2. Rozwód w Torze ustnej

Z samych ksiąg biblijnych z całą pewnością nie da się zrekonstruować struktury rozwodu, jego przyczyn czy treści listu rozwodowego. Z tego powodu istniała potrzeba doprecyzowania tych kwestii, podobnie jak wielu innych zjawisk, które wspomniane są w Biblii a rozwinięte w późniejszych pismach. Znacznie więcej szczegółowych informacji dotyczących rozwodu można odnaleźć w prawie ustnym. W niniejszym podrozdziale zostanie przedstawiony obraz rozwodu w oparciu o tekst Miszny z uwzględnieniem ważniejszych autorytatywnych komentarzy mędrców rabinicznych, między innymi z Talmudu. W Misznie kwestie rozwodowe uregulowane są w porządku o nazwie *Naszim* (kobiety). Zawiera on cały traktat poświęcony listom rozwodowym (*Gitin*), aczkolwiek wiedzę o omawianej instytucji można również czerpać z innych

traktatów porządku *Naszim*, którymi są kolejno: *Jewamot* (Bratowe), *Ketubot* (Kontrakty małżeńskie), *Nedarim* (Śluby), *Nazir* (Nazirejczyk), *Sota* (Podejrzana o cudzołóstwo), *Gitin* (Listy rozwodowe) oraz *Kiduszin* (Zaślubiny).

1.2.1. Idea rozwodu w judaizmie

Należy tu przede wszystkim podkreślić zasadniczą różnicę pomiędzy rozwodem a ogłoszeniem nieważności małżeństwa lub jego anulowaniem. Małżeństwo może zostać uznane przez sąd za nieważne od początku na przykład jeśli okazało się być związkiem kazirodczym lub w przypadku braku zdolności do zawarcia małżeństwa jaka może wynikać na przykład z niepełnosprawności umysłowej. Oznacza to, że małżeństwo to nigdy nie wywoływało żadnych skutków normalnie płynących z zawarcia takiego związku. Małżeństwo można natomiast anulować, gdy po jego zgodnym z prawem zawarciu okaże się, że jest ono oparte na oszustwie (Scherreschewsky 2007, tom 13: 574-576). Chodzi tu o sytuację, kiedy przykładowo mężczyzna wysyła pośrednika do kobiety, aby ją z nim zaręczył, przy czym pośrednik sam zaręcza się z tą kobietą.¹³

Fundamentem rozwodu w judaizmie jest akt woli stron, a nie jak w wielu odmiennych systemach prawnych – wyrok sądu. Sąd angażuje się w rozwód małżonków dopiero wtedy, kiedy nie ma między nimi zgody i pojawia się potrzeba orzeczenia, że mąż jest obligowany do wręczenia listu rozwodowego (czyli *getu*¹⁴) lub żona do jego zaakceptowania. Jednak nawet wtedy para pozostaje małżeństwem, aż do momentu wręczenia listu rozwodowego kobiecie. Poza tym rola sądu ograniczona jest do sprawdzenia, czy żonę oddalono zgodnie z wymogami formalnymi, które zostaną omówione poniżej. Mąż, wręczając *get*, a żona przyjmując go, muszą działać z własnej woli, a nie pod wpływem strachu o zobowiązania, które mogłyby na nich ciążyć, jeśli którakolwiek ze stron wycofa się z porozumienia dotyczącego rozwodu. Strony mogą przykładowo ustalić konieczność wypłaty określonej sumy pieniędzy w przypadku odstąpienia od porozumienia. Jeśli jednak mąż lub żona odstąpią od chęci rozwodu i uzasadnią to odpowiednio przed sądem chęcią podtrzymania harmonii małżeńskiej, to takie postanowienia, dotyczące finansowo jedną ze stron, są jak najbardziej ważne. Zwyczajowo w takim porozumieniu umieszcza się również postanowienia co do opieki nad dziećmi i ich utrzymania (Scherreschewsky 2007, tom 5: 712).

¹³ Trzeba tu zaznaczyć, że zdania poszczególnych mędrców są w tej kwestii podzielone; jedni dopuszczają możliwość anulowania małżeństwa, inni opowiadają się za innymi rozwiązaniami, takimi jak rozwód (Scherreschewsky 2007, tom 5: 715-716).

¹⁴ Szczegółowa specyfikacja zawarta jest w kolejnym podrozdziale.

1.2.2. Listy rozwodowe

Traktat *Gitin* zajmuje się między innymi narzędziem, za pomocą którego dochodzi w judaizmie do rozwodu – listem rozwodowym (*getem*) sporządzonym i podpisanym przez męża. Tradycyjnie *get* sporządza się w języku aramejskim, a jego treść w głównej mierze odpowiada słowom wynikającym z Talmudu. Nawet we wspólnotach, w których językiem używanym na co dzień nie był już aramejski, do zapisywania *getu* wciąż używano tego właśnie języka celem uniknięcia błędów w treści (Scherreschewsky 2007, tom 5: 715). Miszna wprowadza obowiązkowe elementy tego dokumentu, jakimi są imię mężczyzny wręczającego *get* i kobiety, której *get* się wręcza. List niezawierający tych danych jest uznawany za nieważny. Z przepisem tym wiąże się również obowiązek osoby sporządzającej formularze listów rozwodowych pozostawienia luk na wpisanie imion kobiety i mężczyzny oraz daty sporządzenia dokumentu. Data powinna być określona wedle lat panowania lokalnego władcy – data określona w inny sposób powoduje nieważność listu (*Gitin* 3.1-3.2.). Poza tymi wymogami *get* musi również zawierać podpisy dwóch świadków jego sporządzenia oraz zostać sporządzony za pomocą przyborów należących do męża. Również do wręczenia *getu* kobiecie niezbędna jest obecność dwóch świadków – zazwyczaj będą to te same osoby, które swoimi podpisami poświadczły sam dokument (Scherreschewsky 2007, tom 5: 715). Lekcja trzecia w rozdziale dziewiątym traktatu Miszny *Gitin* przekazuje istotną treść dotyczącą *getu*:

Treść getu: „Oto jesteś dozwolona każdemu.”

Formuła ta podkreśla uwolnienie kobiety od jej dotychczasowego męża i możliwość ponownego zamążpójścia. List rozwodowy nie może nakładać na kobietę ograniczeń w zakresie wyboru przyszłego męża – umieszczenie w nim takiego postanowienia powoduje nieważność rozwodu. Każde z rozwiedzionych małżonków ma pełną swobodę w zakresie wyboru przyszłego męża lub żony, za wyjątkiem osób prawnie im niedozwolonych takich jak bliscy krewni. Poza tym rozwiedziona kobieta nie może poślubić kapłana ani mężczyzny, z którym popełniła cudzołóstwo (Eisenberg 2010, 181).

Ważność listu rozwodowego ma fundamentalne znaczenie w Misznie nawet nie z powodu samych małżonków, ale przez wzgląd na dzieci kobiety rozwiedzionej. Jeśli okazałoby się, że *get* był nieważny a kobieta ma już dzieci z innym mężczyzną – naznaczone one będą piętnem *mamzera*¹⁵. Miszna podaje kilka powodów, dla których *get* należy uznać

¹⁵ Pojęcie zbliżone do „bękartu” aczkolwiek nie jest z nim równoznaczne; dziecko zrodzone ze związku kobiety i mężczyzny, którzy nie mogą zgodnie z prawem żydowskim zawrzeć małżeństwa – są dla siebie zabronieni (na przykład brat i siostra lub mężczyzna z żoną innego). Status *mamzera* wiąże się

za nieważny. Jak już wyżej podano nieważny będzie get, który nie zawiera wszystkich wymaganych jego elementów lub nie został wręczony w odpowiedni sposób – na przykład mąż rzucił get wewnątrz swojego domu, a nie domu żony (*Git.* 8.1). Traktat *Gitin* podaje trzy wyjątkowe przypadki, w których choć get jest nieważny, to potomstwo kobiety będzie uznane za prawowite. Chodzi o sytuacje, kiedy get został sporządzony własnoręcznie, ale brakuje podpisów świadków; są podpisy świadków, ale brakuje daty lub kiedy jest data, ale podpisał się jedynie jeden świadek (*Git.* 9.4.). Miszna mówi też o „starym gecie”, który występuje w sytuacji, gdy mężczyzna wręczył list rozwodowy kobiecie, a następnie z nią przebywał. Zgodnie ze słowami Miszny, wśród mędrców nie ma zgody co do ważności takiego dokumentu (*Git.* 8.4.).

Należy również wyjaśnić pojęcie getu warunkowego. List rozwodowy może być napisany w taki sposób, że dojdzie do skutku dopiero w przypadku, gdy zostanie spełniony określony warunek. Przykładowo mąż może przed podróżą napisać żonie get, w którym zawrze informację, że get będzie skuteczny, o ile mąż nie wróci do domu w ciągu określonego czasu. Taki warunkowy get musi spełniać również wszystkie wymagania stawiane przed zwykłym listem rozwodowym. W zależności od postanowień samego listu, do rozwodu dojdzie albo w momencie spełnienia się warunku albo list będzie miał skutek retroaktywny – od momentu jego napisania. Generalnie istnieje tendencja do unikania pisania takich getów ze względu na możliwość wystąpienia sytuacji losowych, które spowodują rozwód bez podstaw. Dopuszcza się jednak taką formę dokumentu w sytuacjach wyjątkowych takich jak wojna, w których mogłoby istnieć ryzyko, że kobieta stanie się aguną. Getem warunkowym jest też get napisany przez męża na łożu śmierci. Rozwód dochodzi wówczas do skutku tylko jeśli mąż rzeczywiście umrze. Ma to na celu ochronę kobiety przed koniecznością zawarcia małżeństwa lewirackiego lub przeprowadzenia obrzędu *chality*¹⁶ (Scherreschewsky 2007, tom 5: 716).

Po otrzymaniu listu rozwodowego kobieta przedstawia go sądowi, który na jego podstawie wydaje jej dokument poświadczający, że została rozwiedziona zgodnie z prawem.

z poważnymi konsekwencjami (*mamzerowi* stawiane są ograniczenia między innymi co do wyboru żony) i piętrem, którego nie można się pozbyć przez wiele pokoleń (Scherreschewsky 2007, tom 13: 442-443).

¹⁶ Małżeństwem lewirackim nazywa się małżeństwo zawarte pomiędzy wdową a bratem męża, który zmarł bezpotomnie; jest to obowiązek nałożony na brata zmarłego, od którego może się on jednak uwolnić poprzez obrzęd, który nazywa się *chality*; zarówno opis obowiązku małżeństwa lewirackiego jak i rytuału uwolnienia się od niego można odnaleźć już w samej Biblii w Księdze Powtórzonego Prawa; *chality* polega na wykonaniu pewnych symbolicznych czynności, które mają podkreślić wstyd, jakim okrywa się brat zmarłego poprzez niewykonanie obowiązku zawarcia małżeństwa z wdową (Elon 2007, tom 12: 725-727).

Następnie list zostaje podarty, aby zapobiec późniejszemu podważaniu jego ważności (Scherreschewsky 2007, tom 5: 715).

1.2.3. Przyczyny oddalenia żony

Talmud, podobnie jak Tora, dopuszcza możliwość rozwodu, ale również podobnie jak Tora podkreśla wyjątkowość i ostateczność takiego kroku, w szczególności jeśli mężczyzna oddala swoją pierwszą żonę. Zgodnie ze słowami Rabięgo Eleazara¹⁷ nawet ołtarz roni łzy nad takim mężczyzną (Scherreschewsky 2007, tom 5: 711). Miszna nie wymienia w sposób enumeratywny przyczyn, które mogą uzasadniać podjęcie decyzji o rozwodzie przez parę czy też samego męża. W sposób ogólny omówiona jest przyczyna rozwodu w ostatniej lekcji traktatu *Gitin*:

*Bejt Szammaj*¹⁸ mówi: *mąż nie rozwiedzie się z żoną, chyba że znajdzie u niej coś sprośnego [erwat dawar], jak powiedziano (Pwt. 24:1): ponieważ znalazł w niej coś sprośnego [erwat dawar]. Szkoła Hillela mówi: nawet jeśli zepsuje jego posilek, jak powiedziano (Pwt. 24:1): ponieważ znalazł w niej coś sprośnego [erwat dawar]. Rabbi Akiwa*¹⁹ *mówi, nawet jeśli znalazł inną piękniejszą od niej, jak powiedziano: jeśli nie znajdzie upodobania w jego oczach. (Git. 9.10)*

Jak widać, wśród mędrców, którzy wypowiadają się w Talmudzie, nie ma zgodności co do rzeczywistego znaczenia hebrajskiego wyrażenia *erwat dawar*. Przykładowo według Szkoły Szammaja podstawą do rozwodu jest cudzołóstwo, według Szkoły Hillela może to być nawet tak trywialna sytuacja jak nieumiejętne przygotowanie jedzenia. W prawie o rozwodach istotniejszą pozycję zajęło ostatecznie zdanie Szkoły Hillela, choć cudzołóstwo żony jako osobna przyczyna ma również doniosłe znaczenie. Chodzi mianowicie o to, że w przypadku każdej innej przyczyny – mąż ma prawo oddalić żonę, jednakże w przypadku jej cudzołóstwa – ma on taki obowiązek (Eisenberg 2010, 181). W kilku miejscach Miszna

¹⁷ Żył w III wieku n.e.; urodził się w Babilonie i po pobraniu nauk wyjechał do Ziemi Izraela; był Ammoraitą i jednym z najważniejszych interpretatorów prawa ustnego, wielkim znawcą halachy, który przyczynił się do rozwoju metod egzegezy misznaickiej; jego słowa są często cytowane w Midraszu oraz obu Talmudach (Safrai 2007, tom 6: 299-300).

¹⁸ Bejt Szammaj (Szkoła Szammaja) i Bejt Hillel (Szkoła Hillela) to szkoły interpretacji prawa ustnego zapoczątkowane przez dwóch mędrców żydowskich – Szammaja i Hillela żyjących na przełomie I wieku p.n.e. i I wieku n.e.. Szkoły te działały aż do początku II wieku n.e. a ich poglądy zazwyczaj stały w opozycji do siebie, stąd na przykład w wielu miejscach Miszny można odnaleźć fragmenty, w których cytowany jest najpierw pogląd Szkoły Szammaja a następnie przeciwna jemu opinia Szkoły Hillela. Szkoła Szammaja przyjmowała zazwyczaj pogląd surowszy, a Szkoła Hillela łagodniejszy (co widać również w zacytowanym fragmencie Miszny) (Safrai 2007, tom 3: 530-533).

¹⁹ Żył w latach ok. 50-135 n.e.; był jednym z najważniejszych Tannaitów. Poglądy Rabięgo Akiwy zachowały się do dziś dzięki spisaniu ich przez jego uczniów; jego opinie zajmują znaczną część Miszny, Tosefty i midraszów; jego znaczenie jako interpretatora prawa podkreśla fakt, że bywa nazywany „jednym z ojców świata” (Safrai 2007, tom 1: 562-563).

wspomina o możliwych konkretnych przyczynach rozwodu, jakimi są między innymi zła reputacja (dosł. złe imię) żony (*Git.* 4.7.) czy jej bezdzietność (*Git.* 4.8.). Mąż ma także prawo wręczyć list rozwodowy żonie, która ogłuchła, ale nie takiej która zapadła na chorobę psychiczną. Nie może również oddalić żony mąż, który jest chory psychicznie z tego powodu, że nie byłby to akt jego świadomej woli. Zakaz rozwodu z powodu choroby psychicznej ma na celu ochronę kobiety, która bez opieki męża mogłaby paść ofiarą ludzi o złych zamiarach chcących wykorzystać jej bezradność (Eisenberg 2010, 181).

Co do zasady, kobieta w przypadku rozwodu ma prawo żądać swojej *ketuby*²⁰, czyli sumy pieniędzy w odpowiedniej wysokości ustalonej przy zawieraniu małżeństwa. Ustalenie wysokości tej sumy jest szczegółowo uregulowane w Misznie i różni się w zależności między innymi od tego, czy kobieta jest dziewicą, wdową czy rozwódką (*Ketubot* 1). Istnieje jednak grupa przewinień uzasadniających oddalenie żony bez prawa żądania zwrotu *ketuby*. Wymienia je od lekcji szóstej rozdział siódmy traktatu *Ketubot* jako sytuacje naruszenia Prawa Mojżeszowego i żydowskich zwyczajów.

*...Czym ona [przekracza] Prawo Mojżeszowe: żywi go jedzeniem, z którego nie wydzielono dziesięciny, dotyka go w czasie menstruacji; nie wydziela części z ciasta; służe i nie dotrzymuje ślubu. Czym (jest) jej [przekroczenie] zwyczajów żydowskich, wyjdzie z niezakrytą głową; przedzie na targu i rozmawia z każdym mężczyzną. Abba Szaul²¹ mówi: także ta przeklinająca jego dzieci w jego obecności. Rabbi Tarfon²² mówi: także ta hałaśliwa czyli kiedy rozmawia wewnątrz swojego domu a słyszą ją jej sąsiedzi. (*Ket.* 7.6b)*

W traktacie *Sota* mowa również o cudzołożnicy, która po wręczeniu jej listu rozwodowego odchodzi bez możliwości żądania wypłacenia jej *ketuby* (*Sota* 1.5.). Warto też podkreślić, że decyzja o rozwodzie w czasach talmudycznych należała tylko do mężczyzny – kobieta nie mogła zainicjować rozwodu, a dodatkowo przez długi czas nie miała prawa się takiej decyzji sprzeciwić – musiała przyjąć *get* (Eisenberg 2010, 180). Przełomowym momentem w tej kwestii okazało się wydanie prawa zwanego *Herem*

²⁰ *Ketuba* to co do zasady sam kontrakt małżeński, w którym zawarte są między innymi ustalenia dotyczące wysokości sumy pieniędzy, którą otrzyma żona w przypadku rozwodu; niejednokrotnie jednak słowo *ketuba* pojawia się w Misznie jako synonim wspomnianej sumy pieniędzy (Scherreschewsky 2007, tom 12: 93-94).

²¹ Tannaita żyjący w II wieku n.e.; często cytowany w Misznie i Tosefcie; możliwe że był uczniem Rabiego Akiwy; charakterystyczne jest używanie przez niego innych pojęć niż zwyczajowo przyjęte oraz wyrażenie opinii często skrajnie odmiennych od pozostałych Tannaitów (Lerner 2007, tom 1: 232).

²² Tannaita z drugiego pokolenia działający w czasach po zniszczeniu Drugiej Świątyni w Lyddzie; jeden z ważniejszych mędrców z Jawne; jego istotną rolę podkreśla przydomek „ojca/nauczyciela całego Izraela”; głównym jego oponentem w kwestiach prawa był Rabbi Akiwa, czego wyrazem są liczne różnice zdań między nimi przedstawione w prawie ustnym (Kaplan 2007, tom 19: 512-513).

*de Rabbenu Gershom*²³, w którym postanowiono, że mąż nie ma prawa oddalić żony bez jej zgody (Scherreschewsky 2007, tom 5: 711). Zakaz ten jednak nie działa w przypadku przewinienia żony w postaci cudzołóstwa (Eisenberg 2010, 181).

1.2.4. Przyczyny przymuszenia męża do rozwodu

Innym zagadnieniem jest istnienie przyczyn, które mogą uzasadniać zobowiązanie lub zmuszenie męża do wręczenia żonie getu. Są to sytuacje wyjątkowe, jako że z założenia mąż wręczający get żonie powinien działać z własnej woli oraz wyjątkowe również z tego względu, że z propozycją rozwodu może wyjść sama kobieta (Scherreschewsky 2007, tom 5: 712). Bardzo istotne jest, aby wszelkie środki przymusu czy nacisku na męża wynikały wprost z prawa, ponieważ każdy przypadek wpływu na wolę męża niewynikający z hałachy może spowodować, że get wręczony żonie będzie „getem fałszywym” – *get meuse*. Taki list rozwodowy nie wywołuje pożądaných skutków prawnych. Wśród interpretatorów prawa żydowskiego istnieje spór co do okoliczności, które powodują, że get będzie nazwany fałszywym. Jedni uważają, że wystarczy każda forma nacisku na męża celem przymuszenia go do dania getu. Inni natomiast, że będzie to jedynie taki nacisk, który pozbawia męża wolnego wyboru. Spór ten nabiera dużego znaczenia w sytuacji, gdy nie został wydany odpowiedni wyrok zezwalający na zastosowanie przymusu wobec męża. Sądy rabinackie mają do dyspozycji trzy różne drogi doprowadzenia do rozwodu. W określonych sytuacjach przymuszają męża do rozwodu, nakładają na niego obowiązek rozwodu lub też ostatecznie stosują wobec niego umiarkowany nacisk (Unger i Almagur Loten 2011, 3).

Pierwsza droga doprowadzenia przed sąd rabinacki do rozwodu to przymus. Dozwolone środki przymusu stosuje się tak długo, aż mąż nie podejmie decyzji o rozwodzie, którą uznaje się wtedy za jego wolną wolę. Środki przymusu przewidziane przez prawo żydowskie są bardzo surowe, jako że obejmują wypędzenie czy nawet biczowanie. Przesłanki uzasadniające przymuszenie mężczyzny do rozwodu omówione są między innymi w traktacie Miszny *Ketubot* (7.10), jednak również w innych miejscach Talmudu można odnaleźć przyczyny przymusu. Wymienia się tutaj dwie grupy konkretnych wad występujących u męża, które uzasadniają zmuszenie go do oddalenia żony (Eisenberg 2010, 180). W tekście Miszny zaznaczono również, że mniejsze wady nie stanowią podstawy do przymusu rozwodu, jedynie te większe wymienione dalej. Pierwsza grupa przyczyn

²³ Gershom Ben Jehuda (960r. – 1028r.) w Niemczech; był jednym z pierwszych wielkich niemieckich talmudystów, a jego ważną rolę w rozwijaniu myśli żydowskiej podkreśla fakt, że nazywa się go „światłem diaspory”; Gershomowi Ben Jehudzie przypisuje się autorstwo wielu zakazów prawnych wprowadzonych do judaizmu, m.in. zakaz poligamii oraz zakaz rozwodu wbrew sprzeciwowi żony (Eidelberg i Derovan 2007, tom 7: 551-552).

to problemy zdrowotne mężczyzny, spośród których Miszna podaje trąd oraz polipy. Trąd stanowi przyczynę rozwodu, jako że podtrzymywanie stosunków z żoną mogłoby zagrażać życiu męża (Unger i Almagur Loten 2011, 3). Drugą grupę stanowią mankamenty związane z wykonywanym przez męża zawodem, co Miszna ujmuje jako czynności, przez które mąż może nieprzyjemnie pachnieć, takie jak zbieranie psich odchodów, wytapianie miedzi, lub wykonywanie pracy garbarza. Bez znaczenia pozostaje fakt, czy dana wada istniała u mężczyzny przed zawarciem małżeństwa, czy pojawiła się w trakcie jego trwania. Ważne jest jednak, aby żona żądając rozwodu z powodu wady, która istniała zanim doszło do małżeństwa, udowodniła, że życie z mężem okazało się trudniejsze, niż była to w stanie przewidzieć i jest niemożliwe do zniesienia. Wada męża, która nie uniemożliwia wspólnego pożycia (taka jak np. brak dłoni) nie uzasadnia żądania rozwodu, chyba że żona w rozsądnym czasie udowodni, że o wadzie nie wiedziała (Scherreschewsky 2007, tom 5: 712). Późniejsza tradycja ustna dodaje, że żona może żądać rozwodu w każdej sytuacji, w której udowodni, że z powodu wad męża jego bliskość powoduje w niej odrazę – mowa głównie o nieprzyjemnym zapachu (Unger i Almagur Loten 2011, 4).

Żona może również żądać rozwodu w przypadku, jeśli nie ma potomstwa, a chciałaby je mieć i jednocześnie twierdzi że to jej mąż jest bezpłodny. Podstawą takiego żądania jest chęć posiadania dzieci, które będą mogły zapewnić matce utrzymanie, gdy się zestarzeje. Kobieta musi jednak w takiej sytuacji udowodnić przed sądem, że nie dąży do rozwodu z powodów finansowych ani dlatego, że podoba jej się inny mężczyzna oraz udowodnić, że to jej mąż dotknięty jest bezpłodnością. W przypadku, jeśli mąż twierdzi, że to żona jest bezpłodna, oboje mogą zostać poddani badaniu lekarskiemu. Jeśli zdaniem medyka winną jest żona, mąż ma prawo oddalić ją bez wypłacenia jej ketuby. Inną przyczyną żądania rozwodu przez żonę jest impotencja męża. Nieistotne jest tutaj, czy para posiada już dzieci czy też nie. Jeśli jednak badanie lekarskie wykaże, że w wyniku leczenia wada męża może zostać usunięta, sąd nie zobowiązuje mężczyzny do wręczenia listu rozwodowego (Scherreschewsky 2007, tom 5: 712). Męża można również przymusić do rozwodu, jeśli małżeństwo w ogóle nie zostało skonsumowane (Cohen 1995, 181).

Podkreśla się również, że żona może nakłaniać męża do rozwodu, jeśli ten nie dokłada wszelkich starań, aby dotrzymać swojego męzowskiego obowiązku zaspokojenia jej podstawowych potrzeb w zakresie pożywienia, schronienia, ubrań czy stosunków małżeńskich (Eisenberg 2010, 180). Możliwe jest w takim wypadku, że sąd nie zdecyduje, że konieczny jest rozwód, a jedynie zobowiąże męża do łożenia środków na utrzymanie żony. Dopiero, jeśli mąż nie dostosuje się do takiej decyzji, można go przymusić

do rozwodu. Dodatkowo istnieje wśród autorytetów w zakresie prawa spór co do sytuacji, w której mąż z powodów finansowych nie jest w stanie zapewnić podstawowych potrzeb żony takich jak choćby pożywienie. Jedni mędracy twierdzą, że można w takiej sytuacji zastosować wobec męża środki mające przymusić go do oddalenia żony. Inni jednak podkreślają, że nie powinno się tak robić, ponieważ niemożność utrzymania żony nie jest jego winą (Scherreschewsky 2007, tom 5: 713).

Wydawałoby się, że kolejną przyczyną żądania rozwodu i zastosowania wobec męża środków przymusu mogłaby być przemoc wobec żony. Jednak nie zawsze będzie ona uznana za wystarczającą przesłankę do rozwodu, nawet jeśli mąż grozi żonie śmiercią (Unger i Almagur Loten 2011, 4).

Sąd zawsze przymusza męża do rozwodu, jeśli zawarł on małżeństwo zakazane, choć skuteczne. Nieważne jest przy tym, czy małżonkowie wiedzieli o istnieniu przeszkody prawnej lub też znali samo prawo, z którego ona wynika. Nie stanowi również różnicy fakt, czy po poznaniu przeszkody małżeńskiej, dalej razem zamieszkiwali czy też nie (Scherrewsky 2007, tom 5: 714).

Jest kwestią sporną, czy powyższy katalog przyczyn jest otwarty i pozostawia pole do interpretacji, czy jest katalogiem zamkniętym. Majmonides²⁴ na przykład uważa, że katalog przyczyn jest jak najbardziej otwarty i każda sytuacja musi być rozpatrywana osobno. Jeśli zaistnieje przyczyna, która obiektywnie wskazuje na konieczność rozwodu – należy zastosować wobec męża środki przymusu. Nie jest to co prawda pogląd powszechnie przyjęty, ale istnieją opinie postulujące rozszerzenie listy przyczyn. Miałoby to polegać na dopuszczaniu przymusu na zasadzie analogii lub wykładni *a fortiori*²⁵. Są interpretatorzy, którzy zgodnie z tą zasadą uważają, że powinno się stosować środki przymusu w przypadku zdrady, zmiany wyznania przez małżonka oraz we wszelkich okolicznościach, które stwarzają ryzyko powstania zakazanych więzi pozamałżeńskich. (Unger i Almagur Loten 2011, 4).

²⁴ Pełne imię Mosze Ben Majmon, znany również pod akronimem RaMbaM pochodzącym od słów Rabenu Mosze ben Majmon; urodzony w Kordobie w roku 1136, zmarł niedaleko Kairu w roku 1204; był rabinem, filozofem, kodyfikatorem prawa żydowskiego i lekarzem (Borzymińska i Żebrowski 2003, tom 2: 87).

²⁵ Z łac. „argumentacja tym bardziej słuszna”; sposób wykładni prawa, którą można przeprowadzić na dwa sposoby: 1. *argumentum a maiori ad minus* – zakładamy, że jeżeli dana norma pozwala czynić więcej, to pozwala też czynić mniej; 2. *argumentum a minori ad maius* – zakładamy, że jeżeli dana norma zakazuje czynić mniej to zakazuje również czynić więcej. (<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/argumentum-a-fortiori;3871010.html>)

1.2.5. Przyczyny nałożenia na męża obowiązku rozwodu

Drugą drogą, jaką może obrać sąd rabinacki celem doprowadzenia do rozwodu, jest nałożenie na męża obowiązku wręczenia żonie getu. W Talmudzie można odnaleźć wiele okoliczności, w których nie jest literalnie wskazane, że dozwolony jest przymus, ale mowa właśnie o obowiązku rozwodu. Przykłady takich fragmentów wskazane są w hebrajskojęzycznym opracowaniu opublikowanym przez Kneset (Unger i Almagur Loten 2011, 5). Istnieje w tym zakresie spór wśród interpretatorów prawa żydowskiego. Uczeni różnie odnoszą się do możliwości zastosowania środków przymusu w opisanych sytuacjach, najczęściej jednak unika się ich zastosowania (Unger i Almagur Loten 2011, 5). Przyczyną uzasadniającą żądanie rozwodu przez żonę, ale nie zastosowanie środków przymusu, jest więc niegodziwe zachowanie męża w stosunku do niej, takie które dowodzi, że dalsze pożycie z nim wiązałoby się dla żony z obiektywnie postrzeganym cierpieniem. Przykładami takich sytuacji mogą być ciągłe kłótnie wywoływane przez męża lub notoryczne obrażanie żony przez niego. Poza tym kobieta może żądać wręczenia jej getu, jeśli mąż narusza Prawo Mojżeszowe, co jest przyczyną analogiczną do tej, którą może kierować się mąż gdy z własnej woli chce oddalić żonę. Będzie to więc choćby sytuacja, w której mąż wbrew woli żony zbliży się do niej w trakcie jej miesiączki. Należy tu jednak również podkreślić, że jeśli mąż udowodni, że żona przyzwalała na jego niegodziwe zachowanie lub wykaże szczerą skruchę, sąd może odstąpić od zobowiązania męża do rozwodu. W takich wypadkach daje się parze czas na próbę naprawienia współżycia małżeńskiego i przekonania się, czy rozwód jest rzeczywiście jedynym możliwym wyjściem (Scherreschewsky 2007, tom 5: 713). Kolejnymi okolicznościami zobowiązującymi męża do rozwodu będą: brak potomstwa, jeśli małżeństwo trwa już przynajmniej 10 lat; unikanie przez męża spełniania obowiązków wobec żony lub odbieranie żonie przyjemności płynących choćby ze spożywania konkretnego owocu lub używania biżuterii lub ograniczanie żonie przemieszczania się np. udania się do domu ojca. Do takich przyczyn zalicza się również wymaganie od żony wykonywania czynności uwłaczających jej godności lub brak zainteresowania ze strony jednego małżonka emigracją do Ziemi Izraela, podczas gdy drugi małżonek takie zainteresowanie wykazuje (Unger i Almagur Loten 2011, 5). Wśród interpretatorów prawa pojawiają się rozbieżne opinie na temat możliwości przymuszenia męża do rozwodu w przypadku, jeśli choruje on na epilepsję. Co do zasady przyjęte jest jednak zobowiązanie go w takiej sytuacji do wręczenia żonie getu, a nie zastosowanie środków przymusu. Wyjątkiem są takie sytuacje jak na przykład niebezpieczeństwo, że żona zostanie *aguną* (Scherreschewsky 2007, tom 5: 712).

Ostatecznie obowiązek rozwodu może być również spowodowany istnieniem plotki o popełnieniu przez żonę cudzołóstwa lub bigamią – mąż ma obowiązek wręczyć get pierwszej żonie, jeśli ona tego żąda (Unger i Almagur Loten 2011, 5).

1.2.6. Umiarkowany nacisk

W przypadku jeśli istnieje decyzja sądu rabinackiego zobowiązująca męża do wręczenia żonie listu rozwodowego, oznacza to, że nie można zastosować środków przymusu. Można jednak, według niektórych opinii, zastosować tak zwany umiarkowany nacisk celem nakłonienia go do wykonania decyzji sądu. Głównym inicjatorem stosowania takich środków był Rabbenu Tam²⁶, który pisał o nich w swoim dziele *Sefer ha-Jaszar*. Według rabina, jeśli sąd zobowiązywał męża do rozwodu, ale nie zastosował środków przymusu, to społeczność i władze mają prawo unikać kontaktu z mężczyzną niestosującym się do decyzji sądu, aż nie wyrazi on zgody na rozwód. Chodzi tutaj o zastosowanie wpływu pośredniego na zachowanie męża poprzez pozbawienie go jego miejsca w społeczności. Mojżesz Isserles uwzględnił tę zasadę w swoim komentarzu do *Szulchan Aruch* (Unger i Almagur Loten 2011, 6).

1.2.7. Przyczyny przymuszenia żony do akceptacji getu

Kolejną kwestią wymagającą omówienia są przyczyny, dla których mąż może żądać, aby żona zaakceptowała napisany przez niego list rozwodowy. Konieczność ustalenia takiego katalogu przesłanek wynikała ze wspomnianego wyżej generalnego zakazu oddalenia żony bez jej zgody. Są to przyczyny w dużej mierze analogiczne do tych, na podstawie których żona ma prawo żądać rozwodu oraz również pokrywane się z ogólnymi podstawami do podjęcia decyzji o rozwodzie przez męża. Mają tu również zastosowanie reguły mówiące o przyzwoleniu na niegodziwe zachowanie, a także o skrusze. Mowa więc o przyczynach związanych z wadami występującymi u kobiety lub z jej niewłaściwym zachowaniem. Według większości interpretatorów prawa wadą, która uzasadnia żądanie rozwodu, jest epilepsja. Jeżeli mąż wiedział o danej wadzie zanim poślubił kobietę lub dowiedział się o wadzie w czasie trwania małżeństwa, ale kontynuował wspólne pożycie z żoną, lub też jeśli wada pojawiła się po ślubie, mąż nie może uzasadniać daną wadą chęci rozwiązania małżeństwa. Wyjątek stanowi choroba zagrażająca życiu taka

²⁶ Jacob Ben Meir Tam znany również pod pseudonimem Rabbenu Tam; żył w latach ok. 1100-1171; był interpretatorem prawa żydowskiego i jednym z ważniejszych francuskich rabinów w XII wieku; wszyscy współcześni mu uczeni (również ci z odległych państw) uznawali go za największego uczonego żydowskiego swojego pokolenia. Tam w sposób dość agresywny bronił swoich poglądów i starał się narzucić je żydowskim społecznościom z innych państw; wykazywał silne przywiązanie do tradycji w swoich interpretacjach (Ta-Shma 2007, tom 19: 491-492).

jak trąd. Wspomniana wyżej przyczyna rozwodu, jaką jest bezpłodność żony, może również stanowić podstawę żądania akceptacji getu, o ile mąż przekona sąd, że rzeczywiście pragnie mieć potomstwo (Scherreschewsky 2007, tom 5: 714).

Kolejną kwestią jest niewłaściwe zachowanie żony, takie jak naruszenie Prawa Mojżeszowego, ale nie w sytuacji, w której działała ona nieświadomie, bądź powodowana strachem, albo też nie znając prawa. Będą to również przyczyny, takie jak nieskromność żony lub brak szacunku w stosunku do męża wyrażający się obrażaniem czy przeklinaniem go oraz każde zachowanie, które uzasadnia brak możliwości dalszego wspólnego pożycia. Jeśli mąż przedstawi relacje dwóch świadków na to, że istnieje silne podejrzenie, że żona popełniła cudzołóstwo, to nawet jeśli brak jest dowodu na samo naruszenie prawa, mąż ma prawo żądać od sądu przymuszenia żony do zaakceptowania listu rozwodowego (Scherreschewsky 2007, tom 5: 714).

Na koniec należy wspomnieć, że analogicznie do przyczyn uzasadniających przymuszenie męża do rozwodu, również kobietę można przymusić do zaakceptowania getu w przypadku jeżeli para tkwi w zakazanym małżeństwie (Scherreschewsky 2007, tom 5: 714).

1.2.8. Przekazanie getu

Miszna określa również w sposób kazuistyczny reguły dotyczące przekazania listu rozwodowego poprzez posłańca. Mimo, że rozwód w judaizmie zachodzi wyłącznie na podstawie wolnej woli obu stron, to podkreśla się, że ich obecność nie jest konieczna do legalnego rozwiązania małżeństwa. W rozdziale ósmym traktatu *Gitin* pojawia się interpretacja słów Tory cytowanych wyżej o konieczności wręczenia listu rozwodowego do rąk własnych żony. Miszna odrzuca taką konieczność stanowiąc, że dla ważności getu wystarczy, aby mąż dostarczył go do domu lub nawet na podwórze należące do żony. Co do zasady, zarówno mąż jak i żona mogą korzystać z pomocy wyznaczonego przed sądem pośrednika. Może to być odpowiednio pośrednik męża doręczający get lub też pośrednik żony przyjmujący lub dostarczający jej get. Jeśli żona wyznaczy pośrednika do zaakceptowania getu, stanie się rozwiedziona w momencie, gdy wyznaczona osoba zaakceptuje get. Jeśli wyznaczy pośrednika jedynie do dostarczenia jej dokumentu, to po jego doręczeniu sama będzie musiała go zaakceptować i dopiero wtedy stanie się rozwódką. W wyjątkowych przypadkach, takich jak odstąpienie od judaizmu przez męża lub żonę, sąd może z urzędu wyznaczyć pośrednika (Scherreschewsky 2007, tom 5: 715).

1.2.9. Konsekwencje rozwodu

Jak zostało wspomniane, najważniejszą konsekwencją rozwodu w judaizmie jest możliwość ponownego zawarcia związku małżeńskiego z dowolnie wybraną osobą (poza szczególnymi ograniczeniami) zarówno przez kobietę jak i przez mężczyznę. Poza tym kobieta ma prawo żądać od byłego męża wydania przedmiotów stanowiących jej własność, wypłaty ketuby oraz posagu. Nie ma ona prawa do ketuby w wyjątkowych przypadkach takich jak popełnienie cudzołóstwa. Poprzez rozwód mężczyzna zostaje zwolniony z obowiązku łożenia środków na utrzymanie kobiety. Po rozwiązaniu małżeństwa, byli małżonkowie nie mogą dalej prowadzić wspólnego gospodarstwa domowego. Jeśli dom, który wspólnie zamieszkiwali, należy do jednego z nich, ta druga osoba musi odejść. Jeśli dom ten był ich wspólną własnością – odejść musi kobieta, choć w wyjątkowych przypadkach sąd może zdecydować inaczej. Jeśli żadne z nich nie odejdzie i będą dalej razem mieszkać, zakłada się, że zawarli nowe małżeństwo na mocy odbytego stosunku seksualnego.²⁷ Dzieje się tak jednak tylko wtedy, gdy para ta może zgodnie z prawem zawrzeć związek małżeński (nie dotyczy to więc np. kapłana i jego rozwiedzionej żony). Jeśli zostanie przyjęte założenie, że doszło do zawarcia nowego małżeństwa, to każda ze stron chcąc poślubić inną osobę, będzie musiała najpierw doprowadzić do rozwodu.

Niniejszy rozdział miał na celu przybliżyć konstrukcję rozwodu jako instytucji religijnego prawa żydowskiego. Przedstawiono poszczególne kroki, które należy podjąć, aby rozwiązać małżeństwo, przyczyny uzasadniające decyzję o rozwodzie, jak również te uzasadniające żądanie wydania getu lub jego akceptacji. Ta krótka charakterystyka omawianej instytucji prawnej była niezbędna dla dalszego zrozumienia problematyki prawa rodzinnego, a w szczególności kobiet uwięzionych w małżeństwie we współczesnym Państwie Izrael.

²⁷ Zgodnie z prawem żydowskim (*Ketubot* 4.4) zawrzeć małżeństwo można na 3 sposoby. Pierwszy z nich to *kesef* czyli pieniądze polegający na tym, że mężczyzna w obecności dwóch świadków przekazuje kobiecie pieniądze lub też częściej - pierścionek. Drugi sposób to *szetar*, czyli małżeństwo poprzez akt, kiedy to mężczyzna wręcza kobiecie również w obecności dwóch świadków dokument, który ona akceptuje. Ostatnim sposobem na zawarcie małżeństwa jest *bi'a* czyli współżycie, konieczne jest tutaj, aby mężczyzna przed zbliżeniem z kobietą oświadczył w obecności dwóch świadków, że właśnie w ten sposób zostanie zawarte małżeństwo (Scherreschewsky 2007, tom 13: 569-570).

Rozdział II. Rozwód w Państwie Izrael

2.1. System prawny Państwa Izrael

W rozdziale pierwszym przedstawiony został zarys instytucji rozwodu w świetle prawa żydowskiego, czyli prawa stricte religijnego. Jest to niezbędne wprowadzenie do tematu, jako że prawo żydowskie jest prawem żywym nie tylko dla społeczności religijnych, ale również w określonych dziedzinach życia dla całej żydowskiej ludności Państwa Izrael. W niniejszym podrozdziale wyjaśniony zostanie kształt systemu prawnego współczesnego Izraela i relacje, jakie zachodzą pomiędzy prawem religijnym a stanowionym przez współczesne organy legislacyjne. W tym celu niezbędne będzie krótkie zaprezentowanie historycznego tła powstania współczesnego Izraela. Zostanie tu również omówiony kształt izraelskiego sądownictwa, jurysdykcja nad sprawami z gałęzi prawa rodzinnego oraz zarys procesu rozwodowego.

2.1.1. Powstanie Państwa Izrael

Powstanie Państwa Izrael oparte jest na wielu poważnych kompromisach podjętych przez przeciwstawne ugrupowania polityczne. Ze względu na ograniczone ramy niniejszej pracy nie zostanie tu przedstawiona szczegółowa geneza utworzenia nowego bytu państwowego jakim jest Izrael. Istotne jest natomiast podkreślenie, że momentem przełomowym dla tego procesu była decyzja rządu brytyjskiego o wycofaniu wojsk z Palestyny i przekazaniu Mandatu w ręce Organizacji Narodów Zjednoczonych w lutym 1947 roku. ONZ utworzyła komisję, która miała się zająć kwestią konfliktu żydowsko – arabskiego na Bliskim Wschodzie. Członkowie powołanej Specjalnej Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Palestyny (UNSCOP²⁸) latem 1947 roku odwiedzili Palestynę i przekonali się o skali problemu, będąc świadkami między innymi takich wydarzeń jak ataki terrorystyczne żydowskich organizacji podziemnych. Skłoniło to Komisję do podjęcia decyzji o utworzeniu dwóch państw – żydowskiego i arabskiego. Decyzji takiej sprzeciwiła się natychmiast społeczność arabska żądając utworzenia większościowego państwa arabskiego na terytorium Palestyny (Shapira 2012, 92).

Jednocześnie z działaniami podejmowanymi przez Komisję, również przedstawiciele Jiszuwu działali na rzecz utworzenia Państwa Izrael. Podwaliny pod współczesny kształt dualistycznego systemu prawnego Izraela położył list wystosowany

²⁸ UNSCOP - United Nations Special Committee on Palestine

przez Dawida Ben Guriona w czerwcu 1947 roku do organizacji *Agudat Israel*²⁹. List ten był wynikiem kompromisu strony syjonistycznej wobec Żydów ortodoksyjnych reprezentowanych przez wspomnianą *Agudat Israel*. Założyciele współczesnego Izraela byli głęboko przekonani o konieczności utworzenia państwa o charakterze świeckim, nie mogli jednak zignorować żądań Żydów religijnych. Zwłaszcza wtedy współpraca pomiędzy różnymi ugrupowaniami żydowskimi i jedność narodowa miały ogromne znaczenie dla starań o utworzenie własnego państwa. List Ben Guriona odegrał na tyle ważną rolę, że do dziś nazywany jest dokumentem status quo. Jego treść stanowi obietnicę uwzględnienia żądań strony religijnej przy tworzeniu nowego państwa. Zgodnie ze słowami Ben Guriona pod rządami prawa żydowskiego miały pozostać kwestie szabat, kaszrutu, prawo małżeńskie oraz edukacja. List ten zapoczątkował istniejący do dziś podwójny system prawny, w którym pewne sprawy należą do jurysdykcji sądów religijnych, a inne cywilnych. Wszelkie sprawy związane z małżeństwem i rozwodami zostały powierzone sądom rabinackim, co oznacza, że prawo religijne zostało narzucone wszystkim obywatelom żydowskim bez względu na to, czy są Żydami świeckimi czy religijnymi. Dokument status quo potwierdził i uszczegółowił sytuację, która kształtowała się w podobny sposób już za czasów Mandatu Brytyjskiego. Porozumienie to czyniło zadość nie tylko żądaniom *Agudat Israel*, ale również innym partiom religijnym takim jak partie Mizrahi (Medding 1990, 22-27).

Kwestia konfliktu w Palestynie została przez Komisję przedstawiona Zgromadzeniu Ogólnemu ONZ w Nowym Jorku. Historyczna decyzja o utworzeniu dwóch państw – żydowskiego i arabskiego została ostatecznie podjęta 29 listopada 1947 roku (Shapira 2012, 92). W maju 1948 roku wraz z oficjalnym zakończeniem Mandatu Brytyjskiego i ogłoszeniem Deklaracji niepodległości Izraela dotychczasowe organy Jiszuwu przekształciły się w Tymczasową Radę Państwa (załączek parlamentu) oraz Tymczasowy Rząd. Deklaracja niepodległości podkreślała demokratyczny charakter państwa, które miało gwarantować całkowitą równość praw socjalnych i politycznych wszystkim jego obywatelom (Shapira 2012, 179-180).

²⁹ Organizacja utworzona w 1912 roku celem zwalczania syjonizmu, który był negatywnie postrzegany przez jej założycieli jako świecka i nacjonalistyczna opozycja wobec judaizmu ortodoksyjnego. Członkowie powstrzymywali się od jakiegokolwiek współpracy z ruchem syjonistycznym i separowali od wszelkiej aktywności społecznej i politycznej z nim związanej – zarówno w Palestynie, jak i Europie. *Agudat Israel* bojkotowała między innymi wybory do instytucji żydowskich w Palestynie (Medding 1990, 22).

2.1.2. Konstytucja Izraela

Jednym z pierwszych powołanych ministrów w nowo utworzonym państwie był Minister Sprawiedliwości, który zadbał o to, aby już od samego początku wszystkie podejmowane przez rząd działania miały swoje źródło w prawie. Już w pierwszym tygodniu istnienia państwa opublikowano wszelkie istniejące akty prawne, w tym Dekret o prawie i administracji, który dał podstawę działania prowizorycznym organom państwowym aż do czasu przeprowadzenia pierwszych wyborów (Shapira 2012, 181). Mimo tak sprawnego działania ukierunkowanego na uregulowanie porządku prawnego państwo Izrael do dziś nie posiada jednej ustawy zasadniczej, którą można by nazwać konstytucją. Podstawę funkcjonowania systemu polityczno-prawnego stanowi zespół aktów prawnych. W 1949 roku kwestia uchwalenia konstytucji została przekazana do Komisji Konstytucji, Sprawiedliwości i Prawa Pierwszego Knesetu wyłonionego w wyborach 25 stycznia 1949 roku. Dyskusja dotycząca uchwalenia jednolitego aktu o charakterze konstytucji toczyła się na dwóch poziomach. Z perspektywy politycznej większość parlamentarna sprzeciwiała się uchwaleniu konstytucji, a opozycja opowiadała się za takim posunięciem. Przyczyna była oczywista – ograniczenie władzy partii większościowych poprzez zapisy w ustawie zasadniczej, których zmiana wymagałaby większości kwalifikowanej i tym samym stabilizacja obowiązującego prawa. Poza tym, według Ben Guriona oparcie systemu prawnego na jednej ustawie zasadniczej i powołanie sądu konstytucyjnego, który miałby władzę uznawania praw uchwalonych przez legislaturę za niekonstytucyjne, sprzeciwiałoby się fundamentalnej zasadzie woli większości. Pojawiały się również argumenty mówiące o tym, że parlament izraelski został wybrany przez obywateli i jego pierwszym i głównym zadaniem miało być właśnie uchwalenie konstytucji. Zignorowanie tego faktu byłoby więc pogwałceniem prawa i głosu narodu jako suwerena. Obok dyskusji czysto politycznej toczyła się jeszcze żywsza dysputa o charakterze światopoglądowym. Partie religijne zdecydowanie sprzeciwiały się utworzeniu jednej ustawy zasadniczej. Zgodnie z ich poglądami to Tora stanowi konstytucję narodu żydowskiego i tylko takie prawo może być przez nich akceptowane jako najwyższe. Dodatkowo obawiali się oni, że taka ustawa będzie zawierała zapisy, które nie będą odpowiadały ich religijnym przekonaniom. Pojawiały się również głosy (między innymi Ben Guriona), że jest za wcześnie na uchwalenie konstytucji całego narodu, skoro dopiero około 10 procent Żydów mieszka w Izraelu, państwie, które zostało właśnie dla nich utworzone (Medding 1990, 38-41). Ben Gurion wyrażał również obawy co do kształtu ewentualnej konstytucji,

jako że pojawiłaby się kwestia ustanowienia halachy prawem Izraela oraz włączenia dokumentu status quo do ustawy zasadniczej (Shapira 2012, 182).

W związku z trwającą burzliwą dyskusją i problemami z dojściem do konsensusu, 16 lutego 1949 roku uchwalono Ustawę Przejściową, która miała w sposób tymczasowy (aż do momentu uchwalenia konstytucji) uregulować podstawy funkcjonowania państwa (Bożyk 2002, 20). Kwestię konstytucji rozstrzygnęła ostatecznie tzw. Uchwała Harari'ego, zgodnie z którą postanowiono utworzyć serię kilku ustaw, z których każda miała mieć charakter prawa podstawowego. Akty te miały zostać w późniejszym okresie połączone w jedną konstytucję. W myśl podjętej decyzji powoli zaczęto uchylać poszczególne prawa w formie osobnych ustaw zasadniczych. (Medding 1990, 38-41). Choć plan zakładał skonsolidowanie pojedynczych ustaw zasadniczych w jedną konstytucję, do dziś nie został on zrealizowany. Dla porządku zostaną tu wymienione akty prawne o randze ustaw zasadniczych. Są to Ustawa o Knesecie z 1958 roku (znowelizowana w 1987 roku), Ustawa o ziemiach Izraela z 1960 roku, Ustawa o prezydencie państwa z 1964 roku, Ustawa o rządzie z 1968 roku (zastąpiona ustawą z 1992 roku znowelizowaną w roku 2001), Ustawa o gospodarce państwa z 1975 roku, Ustawa o siłach zbrojnych z 1976 roku, Ustawa o Jerozolimie, stolicy Izraela z 1980 roku, Ustawa o sądownictwie z 1984 roku, Ustawa o kontrolerze państwowym z 1988 roku, Ustawa o godności ludzkiej i wolności z 1992 roku, Ustawa o wolności zawodowej z 1992 roku (zastąpiona ustawą z 1994 roku) oraz Ustawa o referendum z 2014 roku (Bożyk 2002, 26). Choć wymienione ustawy zasadnicze składają się łącznie na konstytucję Izraela, mają one odmienny charakter niż klasyczne konstytucje innych demokracji – choćby europejskich. Żadna z ustaw zasadniczych nie zawiera uregulowanych w sposób kompleksowy podstawowych zasad ustrojowych, takich jak choćby określenie suwerena. Nie oznacza to, że kwestie te nie zostały przez prawo izraelskie w ogóle określone, a jedynie że nie są wyrażone wprost. Można je odszukać poprzez analizę poszczególnych przepisów ustaw zasadniczych (Bożyk 2002, 27-28).

2.1.3. System prawny Izraela

Izraelski system prawny ma charakter mieszany i został ukształtowany pod wpływem różnorodnych porządków prawnych. W związku z przyjęciem idei uregulowania ustroju państwowego na drodze zbioru ustaw zasadniczych zamiast jednej ustawy konstytucyjnej, ustroj polityczny Państwa Izrael pod wieloma aspektami zbliżony jest do rozwiązań brytyjskich. Do takiego stanu rzeczy przyczynił się również z całą pewnością okres panowania brytyjskiego nad Palestyną, kiedy to ustanowiono szereg instytucji

na kształt tych brytyjskich, z których wiele doczekało się swoich kontynuacji w nowym Państwie Izrael (Bożyk 2002, 27-28). Najważniejszą konsekwencją takiego wpływu jest funkcjonowanie w Izraelu systemu common law, który charakteryzuje się prawotwórczym charakterem orzeczeń sądów. Poznanie obowiązującego prawa izraelskiego nie opiera się jedynie na wydanych aktach prawnych, lecz również na wyrokach sądów. Spośród nich najważniejszą rolę pełni Sąd Najwyższy, którego decyzje tworzą precedensy wiążące sądy niższej instancji. Należy tu jednak podkreślić, że funkcjonujący w Izraelu system common law jest bardziej elastyczny niż ten angielski, sędziowie mają więcej swobody w podejmowaniu decyzji, co czasem wiąże się nawet z odejściem od istniejących precedensów (Einhorn 2009, 29). W sposobie uregulowania izraelskiego systemu prawnego widać też wyraźnie wpływy innych demokracji europejskich (głównie niemieckiej i szwajcarskiej) czy ustroju Stanów Zjednoczonych Ameryki (Bożyk 2002, 27-28).

Jeśli chodzi o prawo rodzinne, które z punktu widzenia tematu pracy jest najistotniejsze, odznaczają się tu wpływy nie tylko brytyjskie, ale i te wcześniejsze z okresu Imperium Osmańskiego (lata 1517 – 1917). Regulacje kwestii takich jak małżeństwo, rozwód czy alimenty sięgają korzeniami jeszcze właśnie panowania tureckiego. Są to kwestie statusu personalnego i uważane są za zagadnienia związane z religią, dlatego przekazano je do samodzielnej jurysdykcji poszczególnych wspólnot wyznaniowych (Einhorn 2009, 29). Widać tu więc wyraźnie, że izraelski system prawny ma charakter pluralistyczny, jako że w ramach jednej grupy społecznej stosuje się dwa odmienne systemy prawne w zależności od kategorii spraw wymagających regulacji (Halperin-Kaddari 2002, 189-190). W związku z poddaniem kwestii małżeńskich pod wyłączną jurysdykcję sądów religijnych, we współczesnym Izraelu nie istnieje instytucja małżeństw cywilnych. Konsekwencją takiego stanu prawnego jest brak możliwości zawarcia małżeństwa przez osoby, które są dla siebie zabronione na mocy prawa żydowskiego czy brak możliwości zawarcia małżeństwa międzywyznaniowego. Od niedawna jednak osoby nieprzynależące do żadnego wyznania mają taką możliwość, jako że w 2010 Kneset uchwalił ustawę o Porozumieniu Małżeńskim dla nieprzynależących do żadnej religii (*brit ha-zugjut*), która reguluje zawieranie i rozwiązywanie małżeństw o charakterze cywilnym. Główną motywacją ustawodawcy w przyjęciu tego prawa była stosunkowo duża grupa imigrantów z byłego ZSRR (około 300 tysięcy), którzy w większości zostali uznani za nieprzynależących do żadnej religii i w związku z tym nie mieli możliwości zawarcia związku małżeńskiego w Izraelu. Ustawa ta obowiązuje jedynie w stosunku do osób nieprzynależących do żadnego wyznania, w żadnym wypadku nie stanowi ona alternatywy

dla osób chcących uniknąć jurysdykcji sądów religijnych. Ponadto sąd rabinacki może zabronić zawarcia takiego małżeństwa, jeśli stwierdzi, że jeden z nupturientów jednak należy do jakiejś religii. Warto tu wspomnieć, że w początkowych wersjach tego aktu prawnego proponowano wprowadzenie związków cywilnych dla wszystkich obywateli Izraela, takie projekty zostały jednak odrzucone (Fogiel-Bijaoui 2013, 210-216).

2.1.4. Kształt sądownictwa

Istniejące współcześnie w Izraelu sądy są kontynuacją organów, które funkcjonowały już za czasów Mandatu Brytyjskiego. Jedyną nowością jest Sąd Najwyższy z siedzibą w Jerozolimie jako instytucja utworzona całkowicie w oderwaniu od dotychczasowego systemu. Cieszy się on ogromnym autorytetem i wpływem na kształt izraelskiego porządku prawnego (Shapira 2012, 183).

Zgodnie z Ustawą Zasadniczą o sądownictwie władzę sądowniczą w Państwie Izrael sprawują sądy powszechne i sądy szczególne. System sądów powszechnych ma charakter trójstopniowy, istnieją sądy rejonowe, okręgowe oraz wspomniany już Sąd Najwyższy, który pełni dwie zasadnicze funkcje. Po pierwsze stanowi ostatnią instancję w systemie sądów powszechnych, co oznacza, że rozpatruje on środki odwoławcze od orzeczeń sądów okręgowych. Po drugie pełni funkcję Wysokiego Trybunału Sprawiedliwości, czyli rozstrzyga w sprawach, w których niezbędne jest zapewnienie ochrony praw jednostki oraz w tych, które nie podlegają jurysdykcji innego sądu lub trybunału (pełni więc tym samym również funkcję sądu administracyjnego). Poza tym Sąd Najwyższy odgrywa również rolę sądu konstytucyjnego – bada on i orzeka o zgodności ustaw zwykłych i innych aktów prawnych z ustawami zasadniczymi. Kształt i kompetencje sądów szczególnych uregulowane są w osobnych ustawach zwykłych.

Obok wymienionych organów judykatury, istnieje też oddzielny system sądów religijnych. Każda wspólnota religijna ma zagwarantowane istnienie własnych sądów o kompetencjach w sprawach małżeńskich oraz niektórych rodzinnych. Najważniejszą rolę w Izraelu (ze względu na liczebną przewagę ludności żydowskiej) odgrywają sądy religijne żydowskie - rabinackie, które legalnie funkcjonowały już za czasów Imperium Osmańskiego (Bożyk 2002, 70-71). Mimo swojego religijnego charakteru, sądy rabinackie są również sądami państwowymi, co przejawia się między innymi w finansowaniu pensji sędziów z budżetu państwa i co niezwykle istotne – w wiążącym charakterze orzeczeń Sądu Najwyższego. Aktualnie istnieje 12 regionalnych sądów rabinackich i Najwyższy Trybunał Rabinacki stanowiący instancję odwoławczą od orzeczeń sądów regionalnych. Choć

funkcjonujące dziś sądy rabinackie sięgają korzeniami czasów tureckich, to jednak zakres ich jurysdykcji został przez Państwo Izrael znacznie ograniczony (Hacker 2012, 62).

2.1.5. Jurysdykcja sądów rabinackich

Aktualnie to sądy cywilne są w pierwszej kolejności kompetentne do orzekania w sprawach spadkowych czy adopcji, ustępują sądom religijnym tylko wtedy, jeśli wszystkie zaangażowane strony wyrażą na to zgodę. Sądy rabinackie mają wyłączną jurysdykcję jedynie w sprawach z zakresu małżeństwa i rozwodu Żydów (Hacker 2012, 62). Dotyczy to zarówno Żydów, którzy zawarli związek małżeński religijny na terenie Państwa Izrael jak i tych, którzy sformalizowali swój związek w sposób cywilny za granicą. W listopadzie 2006 roku Sąd Najwyższy uznał, że choć jurysdykcja sądów rabinackich rozciąga się również na pary, które pobrały się poza ramami rabinatu, to jednak w ich przypadku proces rozwodowy powinien być szybszy i w znacznym stopniu odformalizowany. Mimo, że decyzja Sądu Najwyższego oparta była na opinii sądu rabinackiego, to jednak sądy rabinackie rzadko ją respektują i wymagają przeprowadzenia pełnej procedury rozwodowej zgodnej z literą halachy również w przypadku małżeństw cywilnych zawartych przez dwoje Żydów³⁰. Co więcej, zdarza się, że sąd rabinacki wymaga pełnej procedury spisania i wręczenia getu również w przypadku par żyjących w konkubinacie (mimo wyraźnego orzeczenia Sądu Najwyższego o braku legalności takiego działania)³¹. Przesłanką do takiego wymogu jest według niektórych autorytetów podejrzenie, że mogło dojść do zawarcia małżeństwa poprzez stosunek seksualny³². Wynika z tego, że izraelscy Żydzi nie mają żadnej alternatywy w stosunku do rozwodu przeprowadzonego przez sąd rabinacki (Triger 2012, 2).

Należy pamiętać o tym, że sprawa rozwodowa niesie ze sobą konieczność rozstrzygnięcia wielu kwestii pobocznych, takich jak alimenty na drugiego małżonka lub wspólne dzieci, podział majątku wspólnego czy opieka nad małoletnimi dziećmi. Właściwe w tym zakresie mogą być zarówno sądy cywilne (sądy rodzinne) jak też sądy religijne. W

³⁰ Dla przykładu w 2010 roku Regionalny Sąd Rabinacki w Netanji nałożył wymóg przeprowadzenia pełnej procedury związanej z getem (całkowicie ignorując decyzję Sądu Najwyższego) na parę, która zawarła związek małżeński cywilny na Cyprze. Para ta zgodnie z prawem żydowskim mogła zawrzeć małżeństwo religijne, ale chciała uniknąć jurysdykcji sądów religijnych i problemów z tym związanych – jak widać zabieg ten okazał się nieskuteczny.

³¹ Orzeczenie w sprawie Meshulam przeciwko Najwyższemu Trybunałowi Rabinackiemu.

³² W 1950 roku Naczelny Rabinat Izraela wydał zarządzenie, zgodnie z którym jedynie zawarcie małżeństwa poprzez pieniądze, potwierdzone przez licencjonowanego rabina ortodoksyjnego jest dopuszczalne w Państwie Izrael. Nie oznacza to, że małżeństwa zawarte na dwa pozostałe sposoby są nieważne, a raczej, że jest to zabronione, jednak bez wyraźnie wskazanej czy egzekwowanej sankcji (Triger 2012, 2-3).

zakresie spraw majątkowych o tym, który sąd rozpatrzy sprawę, decyduje chwila wniesienia pozwu. Natomiast kwestie dotyczące małoletnich dzieci oraz alimentów sąd religijny rozstrzyga tylko i wyłącznie wtedy, kiedy uzyska zgodę wszystkich stron postępowania. W sposób szczególny uregulowana jest sytuacja, w której to żona wnosi o zasądzenie na jej rzecz alimentów, bowiem ma ona wybór, do którego sądu się zwróci. Ta wyjątkowa regulacja została jednak ograniczona przez przepis, który stanowi, że każda kwestia „dołączona” do pozwu rozwodowego powinna należeć do wyłącznej jurysdykcji sądu rabinackiego (jest to tak zwana zasada „dołączenia”). Polega to na tym, że jeśli mąż dołączy do pozwu wnioski o rozpatrzenie jakiegokolwiek kwestii ubocznej, to kwestia taka automatycznie „wchodzi” pod wyłączną jurysdykcję sądu religijnego. Warto podkreślić do jakich absurdów prowadzi taka regulacja: mąż i żona uczestniczą w swego rodzaju wyścigu, w którym wygraną jest korzystniejsza dla danej strony jurysdykcja sądu. Mowa o jurysdykcji mniej i bardziej korzystnej, jako że powszechna jest opinia, iż sądy cywilne wyrokują w sposób bardziej przychylny wobec kobiet, podczas gdy sądy religijne uprzywilejowują mężczyzn (Halperin-Kaddari 1994, 37-40).

W związku z poddaniem pewnej kategorii spraw pod jurysdykcję sądów rabinackich, system prawny w Izraelu przez lata zmagał się z ustaleniem, jakie prawo powinno być stosowane przez te sądy. Oczywistym jest, że w zakresie, w jakim sądy religijne są wyłącznie właściwe do rozpatrzenia danej sprawy, stosują one prawo żydowskie. Wątpliwości pojawiają się dopiero wtedy, gdy w ramach rozpatrywanej przez sąd rabinacki sprawy pojawia się kwestia uboczna. Przez długi czas w Izraelu obowiązywała zasada, że rozstrzygnięcia dotyczące spraw dodatkowych powinny być oparte na prawie religijnym, chyba że istnieje ustawodawstwo terytorialne, które stanowi inaczej i które jest jednocześnie bezpośrednio skierowane również do sądów rabinackich. Dodatkowo w sprawach statusu personalnego (małżeństwo, rozwód, alimenty, opieka nad dziećmi) również sądy cywilne miały obowiązek stosować prawo religijne. Rozwiązanie takie prowadziło jednak do licznych nadużyć w zakresie praw człowieka, w szczególności często dochodziło do naruszenia równouprawnienia kobiet i mężczyzn. Dodatkowo sądy rabinackie niejednokrotnie ignorowały obowiązujące je prawo terytorialne.

Wspomnianą wyżej zasadę stosowania prawa żydowskiego podważono w wyroku w sprawie Bavli³³, który jest uznawany za orzeczenie przełomowe na gruncie prawa rodzinnego. Stan faktyczny przedstawiał się następująco: w roku 1986 mąż złożył pozew

³³ Wyrok Sądu Najwyższego 1000/92 Hava Bavli przeciwko Apelacyjnemu Sądowi Rabinackiemu.

rozwodowy, do którego dołączył wniosek o rozstrzygnięcie kwestii alimentów i podziału majątku. Żona natomiast złożyła w sądzie cywilnym pozew o podział majątku, który to sąd odrzucił jej pismo z powodu istniejącej zawisłości sprawy³⁴ przed sądem religijnym (zgodnie z zasadą „dołączenia”). Sąd rabinacki orzekł o rozwodzie, a następnie przystąpił do podziału majątku. Odrzucił twierdzenie żony, która zgodnie z zasadą obowiązującą w prawie cywilnym, żądała zasądzenia na jej rzecz połowy majątku wspólnego. Swoją decyzję uzasadnił tym, że sądy rabinackie orzekają wyłącznie na podstawie religijnego prawa żydowskiego, które nie zna koncepcji majątku wspólnego. Zgodnie ze słowami sądu, żonie należy się tylko to, co jest przewidziane w ketubie oraz halasze. Żona złożyła do Sądu Najwyższego pozew o uchylenie orzeczenia sądu rabinackiego. Sąd Najwyższy uwzględnił jej powództwo, a w uzasadnieniu wyroku zawarł bardzo istotne sformułowanie, które podważyło do tej pory obowiązującą zasadę dotyczącą tego, jakie prawo stosują sądy rabinackie. Sąd Najwyższy stwierdził, że instytucja majątku wspólnego jest generalną zasadą prawa cywilnego i jako taka powinna być zastosowana przez sądy rabinackie w każdej kwestii poza sprawami statusu personalnego. W wielu podobnych sprawach sądy rabinackie wciąż powstrzymywały się od stosowania instytucji prawa cywilnego w swoich orzeczeniach, sprzeciwiając się tym samym decyzji Sądu Najwyższego. Mimo wszystko jednak rozpoczętą wyrokiem Bavli nową linię orzeczniczą Sąd Najwyższy konsekwentnie kontynuuje w orzeczeniu w sprawie Lev³⁵. W tym postępowaniu żona wystąpiła o rozwód, podczas gdy mąż złożył wniosek o pojednawcze rozwiązanie sporu, do którego dołączył również wniosek o wydanie zakazu opuszczania kraju przez żonę ze względu na fakt, że ma ona zamiar spotkać się z innym mężczyzną. Sąd rabinacki przychylił się do prośby męża, wydając taki zakaz kobiecie i ich wspólnym dzieciom. Żona odwołała się od tego wyroku do Sądu Najwyższego, który uwzględnił jej powództwo. Sąd Najwyższy uzasadnił swoją decyzję w ten sposób, że wyrok sądu rabinackiego nie uwzględniał odpowiedniej równowagi pomiędzy wolnością przemieszczania się żony, a ochroną podstawowych praw męża. Oba omówione wyroki dają nadzieję na zmianę orzecznictwa sądów rabinackich dzięki obowiązkowi stosowania generalnych zasad prawa cywilnego (z wyjątkiem spraw dotyczących statusu personalnego). Z dwóch przytoczonych wyroków oraz innych podobnych orzeczeń Sądu Najwyższego wynika, że każdy obywatel Izraela posiada te same

³⁴ Sytuacja, w której sprawa między tymi samymi stronami oraz o tę samą kwestię toczy się już w innym sądzie

³⁵ Wyrok Sądu Najwyższego 3914/92 Lev przeciwko Regionalnemu Sądowi Rabinackiemu dla Tel Awiwu – Jaffy.

prawa podstawowe, które mają równą moc przed sądami cywilnymi, jak i religijnymi. Autorka artykułu - Ruth Halperin-Kaddari nazywa takie spojrzenie na prawo teorią jedności (Halperin-Kaddari 2002, 186-197).

2.2. Rozwód w Państwie Izrael

2.2.1. Inicjacja rozwodu

W Państwie Izrael Żydzi mogą rozwieść się na dwa możliwe sposoby – ugodowy lub poprzez wniesienie pozwu do sądu rabinackiego. W przypadku pierwszej możliwości partnerzy zobowiązani są złożyć wniosek o rozwód do sądu rabinackiego z załącznikiem w postaci spisanej przez nich ugody. Uгода jest spisywana przez strony z pomocą prawnika lub adwokata przy sądzie rabinackim i zawiera wszelkie postanowienia regulujące życie małżonków po rozwodzie, takie jak opieka nad dziećmi czy podział majątku. Poprawność ugody może być uprzednio zatwierdzona przez sąd rodzinny, w odmiennym wypadku sąd rabinacki sprawdzi zarówno poprawność ugody, jak i rozpatrzy wspólny wniosek o rozwód. Sądem kompetentnym do rozpatrzenia sprawy rozwodowej jest regionalny sąd rabinacki właściwy dla ostatniego wspólnego miejsca zamieszkania pary. Z praktyki wynika, że sąd częściej uwzględnia wspólny wniosek małżonków, choć uprzednio może podejmować kroki mające na celu pojednanie małżonków. Oczywiście pozew będzie niezbędny w przypadku braku zgody pomiędzy małżonkami. W takim wypadku sąd przeprowadzi proces rozwodowy³⁶.

2.2.2. Proces przed sądem rabinackim

Proces rozwodowy przed sądem rabinackim toczy się za zamkniętymi drzwiami, zakazane jest jego upublicznianie. Sądem właściwym jest sąd właściwy dla ostatniego wspólnego miejsca zamieszkania małżonków lub dla miejsca zamieszkania pozwanego. Pozew o rozwód, jak to zostało już wspomniane, może zawierać nie tylko żądanie rozwodu ale również rozpatrzenia wielu kwestii pobocznych. Podstawowym elementem pozwu rozwodowego jest podanie istotnej z punktu widzenia prawa żydowskiego przyczyny rozwodu. Należy w tym miejscu przypomnieć i ponownie podkreślić, że wynikiem takiego procesu nie będzie nigdy wyrok rozwodowy, a jedynie przymus czy zobowiązanie

³⁶ <https://www.mikragesher.org.il/%D7%AA%D7%94%D7%9C%D7%99%D7%9B%D7%99-%D7%92%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%9F/>

do wręczenia lub akceptacji getu z ewentualnym zastosowaniem środków przymusu. Proces kończy się formalną ceremonią spisania i wręczenia getu zgodną z literą halachy.³⁷

2.2.3. Dane statystyczne dotyczące odmowy rozwodu

Trudno jest wskazać konkretną skalę problemu odmowy rozwodu w Izraelu, jako że liczba kobiet uwięzionych w małżeństwie czy mężczyźni odmawiających wręczenia getu zależy od definicji „odmowy rozwodu”, jaką przyjmiemy. Tak na przykład definicja zarządu sądów rabinackich będzie najwęższa. Według niego mamy do czynienia z przypadkiem odmowy rozwodu, jeśli sąd rabinacki zdecyduje o przymusie lub zobowiązaniu do rozwodu, a jedna ze stron – mąż lub żona, sprzeciwia się. Natomiast w corocznym raporcie Kontrolera Państwowego³⁸ w roku 2003 wskazano, że zgodnie z Prawem o sądach rabinackich (wykonanie wyroków dotyczących rozwodów) nie jest istotne, czy wyrok jest sformułowany jako zobowiązanie, przymus, rekomendacja czy w jakikolwiek inny sposób. W związku z tym za kobiety uwięzione w małżeństwie należy uznać również takie, których mąż odmawia wydania getu, a sąd zalecił takie działanie. Inną, jeszcze szerszą definicję przyjmują różnego rodzaju organizacje działające na rzecz kobiet uwięzionych w małżeństwie. Według nich kobietą taką jest każda, której mąż odmawia wydania getu albo uzależnia to od spełnienia określonych warunków. W pisemnym stanowisku opublikowanym w 2004 roku przez Centrum Rackmana³⁹ i Koalicję ICAR⁴⁰ napisano, że kobietą uwięzioną w małżeństwie jest każda, która napotkała trwały sprzeciw męża wobec wręczenia getu albo doświadczyła szantażu – wymuszenia rezygnacji z opieki nad dziećmi, alimentów lub części majątku w zamian za uzyskanie getu.

Statystyki dotyczące liczby małżonków odmawiających wręczenia czy zaakceptowania getu będą więc zależne od organu, które je podaje. Przykładowo w roku 2007 zarząd sądów rabinackich przeprowadził badanie mające na celu przedstawić zakres problemu. Dla celów tego badania przyjęto jednak inną definicję odmowy rozwodu –

³⁷ <https://www.mikragesher.org.il/%D7%AA%D7%94%D7%9C%D7%99%D7%9B%D7%99-%D7%92%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%9F/>

³⁸ Jednoosobowy organ państwowy działający na mocy Ustawy Zasadniczej o Kontrolerze Państwowym z 1988 roku i wybierany przez Kneset; jest to organ kontroli państwowej sprawujący kontrolę nad administracją publiczną i gospodarką finansową; wykonuje on również zadania rzecznika praw obywatelskich (Bożyk 2002, 72-73).

³⁹ Centrum Ruth i Emanuela Rackman dla wzmocnienia pozycji kobiet zostało założone w 2001 roku na wydziale prawa Uniwersytetu Bar-Ilan w Ramat Gan. Zajmuje się poprawą pozycji kobiet i zwalczaniem dyskryminacji płciowej w Izraelu, w szczególności w zakresie prawa rodzinnego (http://rackmancenter.com/about_us/).

⁴⁰ Międzynarodowa koalicja dla praw aguny jest koalicją dziesięciu organizacji zajmujących się prawami agun oraz kobiet uwięzionych w małżeństwie. Zrzeszone organizacje działają na rzecz różnych celów takich jak prawa człowieka czy sprawiedliwość społeczną i razem tworzą miejsce, w którym spotykają się interesy grup o różnych przekonaniach religijnych (<http://www.icar.org.il/about-icar.html>).

uwzględniono tylko przypadki, w którym nie doszło do rozwodu po upływie dwóch lat od wszczęcia postępowania przed sądem rabinackim. W badaniu uwzględniono więc postępowania, które wszczęto przed 1 stycznia 2005 roku i w których aż do końca roku 2006 nie osiągnięto porozumienia. Zgodnie z tak przyjętymi kryteriami w 19% przypadków postępowanie nie skończyło się wręczeniem getu ze względu na odmowę męża, a w 20% ze względu na odmowę żony. Reszta przypadków to sytuacje, w których postępowanie nie zakończyło się rozwodem z odmiennych przyczyn, takich jak np. spory o alimenty czy pogodzenie się małżonków. Zgodnie z informacją przekazaną przez zarząd sądów rabinackich w połowie 2007 roku w Izraelu było około 180 kobiet, którym odmówiono getu i około 190 mężczyzn, którym odmówiono zaakceptowania getu. W roku 2009 do sądów rabinackich zgłosiły się kolejne 53 kobiety niemogące uzyskać rozwodu. Centrum Rackman oraz Koalicja ICAR przeprowadziła podobne badanie w 2004 roku (zgodnie z własną rozszerzoną definicją odmowy rozwodu). Zgodnie z uzyskanymi przez te organizacje danymi w 2004 roku istniało w Izraelu około 100 tysięcy kobiet, które wtedy lub wcześniej zmagaly się z problemem odmowy rozwodu lub z zagrożeniem odmowy rozwodu.

2.2.4. Środki przymusu

Głównym narzędziem, w które wyposażone są sądy rabinackie, mającym na celu radzenie sobie z sytuacjami odmowy wręczenia getu, są prawne środki przymusu. Podstawą prawną dla stosowania przymusu w przypadku odmowy rozwodu w Państwie Izrael są trzy ustawy. Są to Prawo o jurysdykcji sądów rabinackich (małżeństwo i rozwód) z 1953 roku, Prawo o sądach religijnych (zmuszenie do posłuszeństwa⁴¹ i drogi postępowania) z 1956 roku oraz Prawo o sądach rabinackich (wykonanie wyroków dotyczących rozwodów) z 1995 roku. W ostatnich latach nowelizowano je kilkakrotnie celem zapewnienia większej efektywności działań sądów rabinackich w przypadkach odmowy rozwodu. Dla porządku należy przypomnieć, że kwestia odmowy rozwodu nie jest problemem istniejącym jedynie w Państwie Izrael, lecz dotyczy całej społeczności żydowskiej. Również Żydówki mieszkające poza granicami Izraela mogą spotkać się z niemożliwością uzyskania getu. Z jednej strony sytuacja tych kobiet jest prostsza, ponieważ zazwyczaj mają one możliwość uzyskania rozwodu cywilnego. Z drugiej strony ze społecznego i religijnego punktu widzenia postawione są one w bardziej niekorzystnej sytuacji, jako że żadne państwo poza Izraelem nie jest wyposażone w środki przymusu męża do dania getu.

⁴¹ Tłumaczenie dosłowne z hebrajskiego, chodzi o zmuszenie do zastosowania się do wyroku sądu rabinackiego.

Paragraf 6 Prawa o jurysdykcji sądów rabinackich (małżeństwo i rozwód) brzmi następująco:

Jeśli sąd rabinacki nakaże w wyroku końcowym zmusić mężczyznę do wręczenia listu rozwodowego żonie lub żonę do akceptacji getu od męża, sąd okręgowy po upływie 60 dni od dnia wydania tegoż wyroku na wniosek Doradcy Prawnego Rządu⁴², może przymusić do posłuszeństwa poprzez karę pozbawienia wolności.⁴³

Przepis ten ma wyjątkowy charakter ze względu na upoważnienie sądu cywilnego – sądu okręgowego do nałożenia na męża środka przymusu. Zawsze jednak sąd cywilny musi działać na podstawie przedstawionego mu wyroku sądu rabinackiego, w którym wyraźnie wskazane jest, że wobec męża należy zastosować przymus. Trzeba tu jednak podkreślić, że wyroki sądów rabinackich w takim właśnie kształcie są w praktyce wydawane najrzadziej. W związku z tym omawiany paragraf 6 Prawa o jurysdykcji sądów rabinackich ma w rzeczywistości marginalne znaczenie dla przymusu rozwodu (Unger i Almagur Loten 2011, 7).

Paragraf 7§(§) Prawa o sądach religijnych (zmuszenie do posłuszeństwa i drogi postępowania) głosi:

Sąd rabinacki, który rozstrzygnie o kwestii należącej do jego jurysdykcji, będzie miał wszelkie kompetencje wynikające z paragrafów 7-16 ustawy Nakaz w Przypadku Obrazy Sądu, z zastosowaniem odpowiednich zmian.⁴⁴

Zacytowany przepis zawiera odniesienie do aktu prawnego wydanego w 1929 roku, a więc jeszcze za czasów Mandatu Brytyjskiego. Akt ten reguluje kwestie postępowania w przypadku, gdy świadek odmówi współpracy z sądem oraz środki, jakie można wobec niego zastosować. Z paragrafu 7§(§) Prawa o jurysdykcji sądów religijnych wynika, że te same środki ma prawo wykorzystać sąd religijny w stosunku do męża odmawiającego wręczenia żonie getu. Wymienione w przepisie paragrafy nadają sądom kompetencję do pozbawienia wolności albo nałożenia grzywny. W przeciwieństwie do regulacji omawianej wyżej, paragraf 7§(§) daje kompetencję pozbawienia wolności lub nałożenia grzywny sądom rabinackim – nie cywilnym. Poza tym nie jest wymagany wyrok, w którym

⁴² Urząd przewidziany Ustawą Zasadniczą o Rządzie z 2001 roku; powoływany przez rząd na wniosek ministra sprawiedliwości; odgrywa głównie rolę prokuratora generalnego, więc jego podstawowym zadaniem jest ochrona praworządności (Bożyk 2002, 72).

⁴³ Tłumaczenie własne.

⁴⁴ Tłumaczenie własne.

mowa o przymusie rozwodu, wystarczy nałożenie na męża obowiązku wręczenia listu rozwodowego. Mimo to, przepis ten nie został przez sądy rabinackie nigdy wykorzystany.

Ostatnią ustawą, która uprawnia sądy do nakładania środków przymusu w sytuacjach odmowy rozwodu, jest Prawo o sądach rabinackich (wykonanie wyroków dotyczących rozwodów). Zgodnie z jej pierwszym paragrafem sądy rabinackie są upoważnione do nakładania wielu różnorodnych sankcji na mężczyznę odmawiającego wręczenia żonie getu. Poza tym wszelkie te środki mogą zostać zastosowane bez względu na język, jakiego użyto w wyroku. Nie będzie więc miało znaczenia, czy mowa w nim o przymusie, obowiązku, sugestii czy jeszcze innej formie wpływu na wolę męża. Wymienione przez ustawę możliwe do nałożenia sankcje to zakaz opuszczania kraju, zakaz wydania, posiadania lub przedłużenia ważności paszportu, zakaz wydania lub przedłużenia ważności prawa jazdy, ograniczenie prawa do bycia mianowanym lub wybranym do pracy na stanowisku regulowanym przez prawo lub kontrolowanym, zakaz podjęcia czy wykonywania zawodu uregulowanego prawnie lub wymagającego posiadania licencji lub zgody, zakaz otworzenia lub posiadania rachunku w banku oraz wypłacenia środków z konta bankowego. Obecnie przepis ten jest najczęściej używanym w praktyce przez sądy rabinackie celem przymuszenia męża do współpracy z sądem i doprowadzenia postępowania rozwodowego do końca (Unger i Almagur Loten 2011, 8). Dlatego też zwolennicy zmian w zakresie prawa małżeńskiego proponują nowelizacje właśnie tej ustawy. Mimo wszystko jednak, sądy rabinackie nie wykorzystują potencjału tego przepisu w całości, decydują się bowiem na nałożenie sankcji jedynie w przypadku spraw, w których wydano wyrok nakładający na męża przymus lub obowiązek dania getu. Pomijane są więc wyroki, w których mowa o sugestii bądź innej formie wpływu na wolę męża (Unger i Almagur Loten 2011, 15).

2.2.5. Konsekwencje odmowy rozwodu

W niniejszym rozdziale został w zarysie przedstawiony kształt izraelskiego systemu prawnego, sądownictwa i jurysdykcji nad sprawami małżeńskimi oraz proces rozwodowy. Wszystkie te elementy należało przedstawić celem unaocznienia problemu, jaki wynika z obecnego kształtu prawa rodzinnego w Izraelu. Pluralizm systemu oraz istniejący status quo powodują trudność w postaci odmowy rozwodu. W tym miejscu warto krótko zarysować konsekwencje takiego stanu rzeczy, aby w rozdziale następnym zająć się problemami praktycznymi i propozycjami ich rozwiązań.

Jeszcze raz należy podkreślić, że w teorii zasada leżąca u podstaw żydowskiego rozwodu szanuje równość stron. Z jednej strony jeśli żona żąda rozwodu, mąż może

odmówić wręczenia jej getu. Z drugiej strony jeśli mąż wręcza żonie get, może ona odmówić jego przyjęcia. W praktyce jednak już tutaj objawia się uprzywilejowanie mężczyzn, jako że sąd rabinacki może zezwolić mężowi na poślubienie innej kobiety mimo braku rozwodu z pierwszą żoną (poprzez wydanie tzw. *heter mea rabanim*, co dosłownie oznacza zgodę stu rabinów). Żona nie dysponuje taką alternatywą. Wynika z tego, że w wyjątkowych sytuacjach nawet chęć poślubienia innej kobiety może nie stanowić dla mężczyzny wystarczającej motywacji do zgody na rozwód z pierwszą małżonką. Ponadto mężczyzna pozostający w związku małżeńskim może bez prawnych konsekwencji posiadać dzieci z inną kobietą niż jego żona. Jednak już dzieci żony z pozamałżeńskiego związku będą naznaczone piętnem mamzera (Hacker 2012, 71).

Kobieta, której mąż odmawia rozwodu, nie może więc poślubić innego mężczyzny, a jeśli należy do społeczności ściśle religijnej, związek nieformalny będzie się dla niej i jej ewentualnych dzieci wiązał z ostracyzmem społecznym. W związku z brakiem możliwości zawarcia nowego związku, kobieta taka często popada w problemy ekonomiczne, jako że sama musi utrzymać dom i najczęściej również dzieci, które pozostały pod jej opieką. Ponadto nie mniejsze znaczenie ma presja psychiczna, jakiej poddana jest aguna. Pozostaje ona w iluzorycznym związku małżeńskim z mężczyzną, z którym jest w sporze, z czym nierzadko wiążą się również próby szantażu ze strony męża. Sąd rabinacki najczęściej nie stanowi oparcia dla takiej kobiety ani nie jest chętny do proponowania skutecznych rozwiązań.

Rozdział III. Problemy praktyki i propozycje ich rozwiązania

W niniejszym rozdziale zostanie opisana praktyka sądów rabinackich w procesach rozwodowych i problemy, jakie pojawiają się zarówno w toku postępowania, jak i po wydaniu wyroku. Przedstawione zostaną również propozycje rozwiązania poszczególnych kwestii, zarówno tych związanych z działalnością samych sądów, jak i dotyczących sedna tematu – odmowy rozwodu. Propozycje te mają zróżnicowany charakter przede wszystkim ze względu na inicjatora zmian. Według tego kryterium możemy je podzielić na te halachiczne, proponowane przez uczonych w prawie żydowskim, świeckie oparte zazwyczaj na nowelizacjach prawa izraelskiego oraz mieszane. Ponadto pojawiają się koncepcje, które pozwoliłyby na rozwiązanie trudnej sytuacji kobiet uwięzionych w małżeństwie, jak i te, które miałyby takim sytuacjom jedynie zapobiegać lub w pewnym stopniu korzystnie wpływać na status aguny, ale nie proponują wyeliminowania źródła sporu. Na początku omówię praktykę sądów rabinackich, aby później przejść do rozwiązań świeckich, niekoniecznie jednak pozostających w sprzeczności z prawem żydowskim, następnie tych pośrednich a na koniec pomysłów czysto halachicznych.

3.1. Praktyka sądów rabinackich

Spośród trzech możliwych rodzajów wyroków (przymus, zobowiązanie, rekomendacja) sądy rabinackie najczęściej wybierają zobowiązanie męża do rozwodu, następnie rekomendację, a w najrzadszych przypadkach stosują przymus. Sądy rabinackie stosują przymus lub zobowiązanie do wręczenia listu rozwodowego z największą ostrożnością, obawiając się, że get mógłby zostać uznany za fałszywy. Z reguły decydują się na wydanie takiej decyzji dopiero po upływie co najmniej dwóch lat od momentu, w którym oboje małżonkowie stanęli przed sądem. Zdarzają się przypadki, w których sąd nie może zlokalizować męża, ten więc nie pojawi się przed sądem i w związku z tym nie zostanie wydany żaden wyrok mimo upływu dwóch lat od wszczęcia postępowania (Unger i Almagur Loten 2011, 14).

3.1.1. Brak skuteczności

Poważnym problemem w działalności sądów rabinackich jest brak ich skuteczności i opóźnienia w wykonaniu wyroków. Raport kontrolera państwowego z roku 2003 wykazał, że sekretariaty sądów rabinackich nie wykonują nadzoru nakierowanego na zweryfikowanie wykonania wyroków tych sądów. W dodatku nie istnieje żaden mechanizm, który umożliwiłaby sądom rabinackim wydanie nakazu wykonania wyroku. Choć sądy rabinackie

przyznały, że istnieje potrzeba utworzenia odpowiednich mechanizmów, to według raportu kontrolera państwowego z 2007 roku sekretariaty sądów rabinackich wciąż nie sprawdzają z własnej inicjatywy wykonania wyroków. Nie ma również systemu przypominania stronom o ich prawach, który pozwoliłby sądom rabinackim wydać z własnej inicjatywy nakaz wykonania wyroku. Sąd rabinacki może nałożyć sankcję dopiero wtedy, jeśli strona zainteresowana złoży w tym celu odpowiedni wniosek. Konsekwencją takiego stanu rzeczy są liczne opóźnienia w postępowaniach rozwodowych. W raporcie podkreślono, że to na sekretariacie sądu rabinackiego spoczywa obowiązek wyznaczenia terminu na wykonanie wyroku i niedopuszczalne jest odkładanie wyznaczenia konkretnej daty. W przypadku braku specjalnego wniosku ze strony zainteresowanych to również sekretariat powinien zadbać o postęp sprawy i przedstawić problem sądowi, aby ten wydał odpowiednie rozstrzygnięcie. Zgodnie natomiast ze słowami zarządu sądów rabinackich, nie ma takiej potrzeby jako, że co do zasady strona zainteresowana składa odpowiedni wniosek o zastosowanie sankcji. Natomiast w przypadku braku wniosku lub wykonania wyroku w ciągu 6 miesięcy, sprawa trafia z powrotem przez sąd celem wydania decyzji odpowiedniej do okoliczności danego postępowania. Ponadto według zarządu sądów rabinackich w ostatnich latach nie pojawiły się żadne skargi na niewykonanie wyroków w sprawach rozwodowych. Wbrew jednak słowom sądów rabinackich, dane statystyczne wyraźnie wskazują na problem z wykonaniem wyroków i tym samym przedłużanie postępowań. W roku 2009 było wciąż otwartych 158 postępowań, w których wydano orzeczenie przed 2 laty lub wcześniej. (Unger i Almagur Loten 2011, 14-15).

3.1.2. Pomoc dla agun organizowana przez sądy

W ramach zarządu sądów rabinackich funkcjonuje specjalny oddział, który zajmuje się uwalnianiem agun i kobiet uwięzionych w małżeństwie. Według raportu Kontrolera Państwowego z 2003 roku, oddział ten zajmuje się głównie sprawami z trzech kategorii. Jest to lokalizowanie mężów, którzy uciekli od swoich żon, pokrywanie kosztów poniesionych przez sądy zagraniczne, które dały get na prośbę sądu izraelskiego oraz próby przekonania męża do dania getu na przykład poprzez wsparcie pieniężne. Zarząd przeznaczają na te cele konkretne sumy pieniędzy z polecenia sądu rabinackiego, który orzeka w danej sprawie. Według tego samego raportu zarząd sądów rabinackich bez określonej procedury ani zbadania sprawy decyduje się na zapłatę sum zasugerowanych przez sąd. Na wymienione wyżej cele przeznaczane są setki tysięcy szekli rocznie, jednak bez jasnych kryteriów i zasad takich działań, co godzi w zasady dobrej administracji. Jako przykład problemów z tym

związanych można podać pozew złożony w 2006 roku do Sądu Najwyższego przez organizację Centrum Sprawiedliwości Kobiet⁴⁵. Organizacja ta podnosiła brak zasadności i legalności dwóch rodzajów wsparcia ekonomicznego udzielonego mężom. Pierwszy z nich to zapłata konkretnych sum pieniężnych do rąk męża przez zarząd sądów rabinackich, a drugi to zwolnienie z obowiązku alimentacyjnego przez izraelski odpowiednik ZUS-u⁴⁶. Organizacja podnosiła, że organy te nie mają kompetencji nadanej przez prawo do podejmowania takich działań celem nakłonienia męża do dania getu oraz że nie istnieją jasne kryteria i procedury w tym zakresie. W 2010 roku Sąd Najwyższy orzekł, że brak jest podstaw do odrzucenia anulowania stosowanych rodzajów wsparcia ekonomicznego. Zaletą przeprowadzonego przed Sądem Najwyższym postępowania było ujednoczenie procedury udzielania takiego wsparcia oraz wskazania dwóch wyłącznie uprawnionych podmiotów, czyli wspomnianych wcześniej zarządu sądów rabinackich oraz izraelskiego ZUS-u (Unger i Almagur Loten 2011, 16-17).

3.1.3. Postawa sądów rabinackich wobec rozwodów

Problematykę podejścia sądów rabinackich do kwestii rozwodu ciekawie podsumowuje Susan Weiss⁴⁷ w swoim artykule dla JOFA Journal. Nazywa ona trzy metody, jakimi posługują się sądy w postępowaniach rozwodowych: fundamentalizm, wymuszenie i przemoc. Fundamentalizm sędziów wyraża się w powstrzymywaniu się od jakiegokolwiek decyzji ze strachu przed rezultatem w postaci fałszywego getu. Następnym etapem jest wymuszenie, czyli próba przekonania żony do zrzeczenia się przysługujących jej praw celem zakończenia przeciągającego się postępowania. Ostatnia metoda jest przez sądy wykorzystywana dopiero jeśli dwie pierwsze zawiodą, poprzez przemoc Susan Weiss rozumie zastosowanie wobec męża środków przymusu, takich jak na przykład pozbawienie wolności. Poza tym, prawniczka analizuje problem postawy sądów rabinackich na głębszym poziomie. Odwołuje się ona do pojęć, którymi w swoich pracach operował Zygmunt Freud, co według autorki niniejszej pracy jest zadziwiająco trafnym odniesieniem. W artykule pojawiają się więc takie określenia jak przeniesienie, dysonans poznawczy oraz syndrom

⁴⁵ Organizacja założona w 2004 roku, która podejmuje działania przeciwko dyskryminacji kobiet w imię religii; jej członkowie proponują rozwiązania prawne w kwestiach naruszania podstawowych praw kobiet przez system sądów rabinackich. Trzy główne rodzaje działań podejmowanych przez Centrum Sprawiedliwości Kobiet to pomoc procesowa, szkolenia dla prawników oraz działania nakierowane na edukowanie społeczeństwa (<http://www.cwj.org.il/about>).

⁴⁶ *Ha-Mosad Le-Wituach Leumi* czyli Narodowy Zakład Ubezpieczeń

⁴⁷ Dr Susan Weiss to jedna z czołowych działaczek na rzecz praw kobiet i zmian w prawie rozwodowym w Izraelu. Jest adwokatem, założycielką i pierwszym dyrektorem organizacji *Jad la-Isza*, założycielką i dyrektorem organizacji Centrum Sprawiedliwości Kobiet oraz autorką wielu publikacji na temat pozycji kobiet w prawie izraelskim (<http://www.cwj.org.il/team/susan-weiss>).

sztokholmski. Jako przeniesienie opisane jest zjawisko zrzucania odpowiedzialności przez sędziów sądów rabinackich na wiele innych podmiotów, byleby tylko nie przyznać, że w dużej mierze to oni właśnie odpowiadają za istnienie problemu odmowy rozvodu. Tak więc próbują obarczać odpowiedzialnością samą halachę, która to stanowi o nieważności getu fałszywego, stąd sędziowie mają związane ręce w tej kwestii. Poza tym winny według nich jest też prawnik, który nieudolnie przedstawił swoje argumenty, żona która nie chce zrzec się swoich praw czy mąż, który z czystego uporu nie chce dać getu, co przecież nie jest winą sądu. Następną kwestią jest dysonans poznawczy, który w przypadku postępowań przez sądami rabinackimi objawia się konfliktem wewnętrznym pomiędzy tym, w co powódka wierzy, jej bogobożnością i szacunkiem dla halachy oraz sędziów a tym, czego doświadcza w praktyce, czyli omówionych wcześniej trzech metod czy też etapów postępowania. Poprzez syndrom sztokholmski autorka artykułu rozumie zachowanie samych prawników, którzy pracując w sądach rabinackich, świadomie bądź też nie, swoim zachowaniem utrwalają błędy popełniane przez sędziów. Prawnicy dostrzegają problem i próbują z nim walczyć, ale na każdym kroku napotykają przeszkody, starają się więc chodzić ścieżkami wytyczonymi przez sędziów mając nadzieję, że powolne zmiany przyniosą oczekiwany rezultat (Weiss 2005, 6-7).

3.2. Intercyza

Jednym ze skuteczniejszych i częściej stosowanych środków zapobiegających sytuacji odmowy rozvodu jest spisywanie umów małżeńskich, czyli intercyz. Intercyza nie stanowi rozwiązania problemu, a jedynie jemu zapobiega. Jednak w obliczu ciągłego odrzucania projektów aktów prawnych proponujących rzeczywiste rozwiązania, stanowi ona aktualnie jedno z najlepszych wyjść z sytuacji. W ciągu ostatnich lat w Izraelu wykształciła się praktyka stosowania głównie dwóch typów takich umów.

3.2.1. Typy intercyz

Pierwszym z nich jest porozumienie o wzajemnym szacunku⁴⁸ zalecane przez organizację *Kolech*⁴⁹. Umowa ta oparta jest na wzorcu przyjętym przez Radę Rabinów Ameryki i jej głównym postanowieniem jest obustronne zobowiązanie nupturientów, że w przypadku gdy jeden z nich wystąpi z prośbą rozvodu, będzie on uprawniony do żądania

⁴⁸ Twórcami takiego wzorca umowy są rabin Elyashiv Knohl, rabin David Ben Zuz oraz adwokat przy sądzie rabinackim Rachel Levmore.

⁴⁹ *Kolech* – Forum Religijnych Kobiet to założona w 1998 roku pierwsza izraelska organizacja o charakterze feministycznym prowadzona przez ortodoksyjne Żydówki; organizacja ta ma na celu walkę o równouprawnienie kobiet w każdej sferze życia, jednak nie wychodząc poza ramy prawa żydowskiego (<https://www.kolech.org.il/en/about-us-en.html>)

akceptacji tej decyzji przez drugą stronę. Tak więc, jeśli mąż podejmie decyzję o rozwodzie, będzie miał prawo żądać od żony akceptacji getu. Jeśli natomiast to żona zechce się rozwieść, będzie uprawniona do żądania wręczenia jej getu. Małżonek uchylający się od wypełnienia takiego zobowiązania będzie musiał płacić comiesięczne alimenty w wysokości 1,5 tysiąca dolarów lub połowy swojej pensji (w zależności od tego, która z tych sum będzie wyższa). Celem jednak uniknięcia podjętych pochopnie decyzji, umowy takie przewidują okres od sześciu do dziewięciu miesięcy, w czasie którego druga strona nie jest jeszcze zobowiązana do zapłaty alimentów, ma natomiast prawo zaproponować terapię małżeńską, w której drugi małżonek jest zobowiązany uczestniczyć. Umowa o wzajemnym szacunku wymaga zatwierdzenia przez jeden z kompetentnych organów, czyli na przykład przez sąd rabinacki, sąd rodzinny lub notariusza. Omawiany typ umowy może zostać sporządzony w dwóch wersjach. Pierwsza zawiera warunek, zgodnie z którym, jeśli sąd rabinacki stwierdzi lub dowie się, że w danym postępowaniu jeden z małżonków jest głównym winnym rozpadu życia rodzinnego, będzie on uprawniony nałożyć na tego małżonka grzywnę. Grzywna taka może wynosić maksymalnie 25% wspólnego majątku małżonków lub do 50 tysięcy szekli. Sąd może podjąć takie działanie jedynie po wręczeniu getu, żeby nie powodować przedłużenia postępowania rozwodowego. Warunek ten ma na celu zniechęcić do dążenia do rozwodu bez uzasadnionej przyczyny i jednocześnie zagwarantować zadośćuczynienie stronie poszkodowanej. Druga wersja umowy o wzajemnym szacunku nie zawiera takiego warunku (Loten 2005, 1-2).

Drugi typ umowy przedmałżeńskiej to porozumienie zredagowane przez organizację *Jad la-Isza*⁵⁰. Składa się ono z dwóch części. W pierwszej z nich uregulowane są kwestie dotyczące podziału majątku wspólnego małżonków. Natomiast w drugiej znajduje się zobowiązanie męża do zapłaty alimentów na rzecz żony w sytuacji, jeśli dojdzie do życia w separacji, ale strony wciąż będą pozostawały w związku małżeńskim. Wysokość takich alimentów to 50% miesięcznego przychodu, które wylicza się na podstawie średniej zarobków męża z ostatnich sześciu miesięcy. Omawiany obowiązek wobec żony powstanie po spełnieniu się jednego z trzech warunków. Pierwszym z nich jest sytuacja, w której żona złożyła do sądu rabinackiego pozew o rozwód, jest gotowa zaakceptować get a strony żyją w separacji przez okres ponad roku. Drugim możliwym warunkiem jest decyzja sądu

⁵⁰ Jad la-Isza to organizacja założona w 1997 roku, w której pracują adwokaci mający za zadanie udzielać bezpłatnych porad prawnych oraz zapewniać pełnomocnictwo procesowe kobietom chcących uzyskać rozwód; celem organizacji jest uwolnienie jak największej ilości kobiet uwięzionych w małżeństwie (<http://www.yadlaisha.org.il/page.aspx?id=26>).

o zobowiązaniu, przymusie, zaleceniu czy innego rodzaju sugestii dotyczącej rozvodu pary, jeśli żona jest gotowa zaakceptować get. Ostatni warunek, przy którego spełnieniu powstaje zobowiązanie męża do zapłaty alimentów to tego rodzaju rozłam w życiu małżeńskim pary, który nie rokuje szans na naprawę. Również ten typ umowy przedmałżeńskiej wymaga potwierdzenia na przykład przez notariusza (Loten 2005, 3).

3.2.2. Stanowiska halachiczne

Warto tu przytoczyć najczęściej pojawiające się argumenty przeciw zawieraniu umów przedmałżeńskich, przedstawiane przez rabinów ortodoksyjnych, a także proponowane przez nich alternatywy. Główne założenie intercyz to kreacja negatywnej motywacji polegającej na systemie sankcji ekonomicznych, które mają za zadanie zniechęcać małżonka (najczęściej męża) do odmowy rozvodu. Od rodzaju tej sankcji zależy stanowisko halachiczne wobec danej umowy, każda z nich wywołuje jednak liczne kontrowersje w środowiskach ortodoksyjnych. Sankcja w postaci gwarancji bankowej na wypadek odmowy rozvodu jest krytykowana ze względów praktycznych – rzadko zdarza się, aby mąż dysponował tak wysoką kwotą do rozporządzenia. Lepszym rozwiązaniem według rabina Elijahu Bakszi-Dorona jest grzywna (Loten 2005, 4). Jednak zauważa on również, że groźba obowiązku zapłaty wysokiej grzywny w przypadku odmowy rozvodu może wpłynąć na wolną wolę męża. Jeśli mężczyzna nie posiada odpowiedniej sumy pieniędzy na zapłatę grzywny, wręczenie żonie getu jest jego jedynym wyjściem z sytuacji, co powoduje że taki get jest fałszywy. Mimo wszystko, w przypadku grzywny możliwe jest rozłożenie jej na raty, co powoduje że danie getu nie jest już jedynym dostępnym dla męża rozwiązaniem. Część rabinów wskazuje również na fakt, że młody narzeczony podpisując umowę przedmałżeńską, nie zdaje sobie w pełni sprawy z jej konsekwencji, zwłaszcza że perspektywa rozvodu jest dla niego zazwyczaj w danym momencie czymś abstrakcyjnym a nie rzeczywistą możliwością. Rabin Bakszi-Doron proponuje również inne rozwiązanie, które można zastosować celem uniknięcia sytuacji odmowy rozvodu. Jest nim gwarancja dania getu poprzez nieodwołalne pełnomocnictwo do przeniesienia własności mieszkania. W skrócie mechanizm działałby w ten sposób, że mąż stałby przed wyborem: wręczyć get i otrzymać połowę mieszkania, czy odmówić rozvodu i stracić całe mieszkanie.

Rabin Szlomo Dichowski w ogóle nie dopuszcza sankcji pieniężnych, do których zobowiązują się mężowie w intercyzach, jako że prowadzą one jego zdaniem do wydawania fałszywych getów. Proponuje on inne narzędzie zapobiegania odmowie rozvodu. Jest nim mianowicie podział majątku wspólnego jeszcze przed wręceniem getu, czyli przed

rzeczywistym rozwodem. Miałoby to miejsce po stwierdzeniu przez sąd rabinacki trwałego rozpadu życia małżeńskiego i stanowiłoby motywację dla męża do dania getu. Żona otrzymywałaby połowę majątku, natomiast połowa przypadająca dla męża podlegałaby konfiskacie i byłaby przeznaczona na zapłatę alimentów (Loten 2005, 6-7).

3.3. Szantaż

Zdarza się, że kobiety chcące uzyskać get padają ofiarą szantażu ze strony męża. Dla przykładu w 2013 roku głośna była sprawa mężczyzny, który wyjechał z Izraela porzucając swoją ciężarną żonę dwa dni po zawarciu małżeństwa. Kobieta próbowała odnaleźć męża, z pomocą przyszły jej również organizacje broniące praw kobiet, jednak mężczyzna nie został odnaleziony. Dopiero po upływie prawie dwóch lat sądowi udało się skontaktować z nim poprzez jego rodziców. Poinstruowano go, aby pojawił się przed sądem celem uzgodnienia sprawy rozwodu, lecz ten zażądał zapłaty 40 tysięcy szekli w zamian za wręczenie getu. Odmówił kategorycznie dania rozwodu bez otrzymania wyznaczonej sumy. Celem zabezpieczenia kontaktu z mężczyzną, który przebywał w Stanach Zjednoczonych, sąd odebrał jego matce paszport. Po kolejnych posiedzeniach sąd postanowił jednak zwrócić matce mężczyzny odebrany wcześniej dokument. Wynika z tego, że jeśli aguna nie zdecyduje się zapłacić żądanej sumy do momentu zwrotu paszportu, matka jej męża może również zniknąć i utracona zostanie jedyna szansa na uzyskanie rozwodu. Można więc powiedzieć, że sąd rabinacki, tłumacząc się brakiem innego rozwiązania, polecił kobiecie zapłacić za swoją wolność.⁵¹

Opisany wyżej stan faktyczny nie jest wyjątkowy, sytuacje takie zdarzają się częściej. Kobiety chcące uwolnić się z trwającego małżeństwa, zmuszane są do zapłaty za list rozwodowy, i to za zgodą sądów rabinackich. Wynika z tego, że czyn, który w innych okolicznościach jest uważany za przestępstwo, w przypadku prawa rozwodowego jest prawnie akceptowalny, a nawet popierany przez wymiar sprawiedliwości. W podobnych sytuacjach sąd mógłby z powodzeniem zastosować konfiskatę pieniędzy celem anulowania małżeństwa, jednak jak zostało to już wyjaśnione – sądy wolą unikać tego rozwiązania. Istnieją jednak również inne rozwiązania proponowane w licznych projektach ustaw. Jednym z nich był akt prawny przygotowany przez rabina Eli Ben-Dahana – byłego ministra do spraw religijnych. Chciał on wprowadzić możliwość ekstradycji męża odmawiającego rozwodu w podobnych jak powyższa sytuacjach, co umożliwiłoby nałożenie na niego środków przymusu w kraju. Projekt ten z różnych przyczyn nie przeszedł nigdy pozytywnie

⁵¹ <https://news.walla.co.il/item/2657888>

procesu legislacyjnego.⁵² Należy w tym miejscu zaznaczyć, że szantaż stosowany przez męża nie musi dotyczyć jedynie wypłaty odpowiedniej sumy pieniędzy. Może również opierać się na żądaniu rezygnacji z alimentów, majątku czy sprawowania opieki nad dziećmi.⁵³

Problem szantażu w przypadku odmowy rozwodu wynika między innymi z tego, że nawet jeśli sądy nakładają na męża obowiązek lub przymus wręczenia getu, to często zwlekają z zastosowaniem konkretnych środków przymusu. Daje to mężowi czas na stawianie bezprawnych żądań wobec żony. Rozwiązanie tej kwestii proponował między innymi projekt nowelizacji Prawa o sądach rabinackich (wykonanie wyroków dotyczących rozwodów) z 2010 roku. Projekt ten został zdjęty z porządku obrad. Mimo jednak, że nie doszedł do skutku, warto zwrócić uwagę na mechanizm, który był w nim proponowany. Celem nowelizacji miało być zwiększenie efektywności stosowania środków przymusu wobec odmawiającego getu poprzez wprowadzenie trzech nowych instytucji (automatyczne postępowanie sądowe, inspekcja i nadzór oraz upomnienie). Chodziło o zredukowanie liczby sytuacji, w których sąd nie nałożył środków przymusu, a kobieta, obawiając się reakcji męża, nie decyduje się na rozpoczęcie postępowania sądowego w tym zakresie. Omawiany projekt nowelizacji wprowadzał więc automatyczną inicjację postępowania sądowego dotyczącego nałożenia na męża środków przymusu. Aby było to możliwe, autorzy projektu proponowali utworzenie skomputeryzowanego systemu kontroli. System ten miałby umożliwić inspekcję i nadzór nad wykonywaniem wyroków sądów rabinackich dotyczących rozwodów, nakładających środki przymusu oraz miał zapewniać, że odmawiający rozwodu będzie informowany o podejmowanych wobec niego krokach prawnych (upomnienia). Sąd miałby kompetencję do wyznaczenia w swojej decyzji terminu na zastosowanie się do niej i wskazanie, że w przypadku jego niedotrzymania będzie miał możliwość nałożenia środków przymusu – automatycznie zostanie wszczęte postępowanie (Unger i Almagur Loten 2011, 9-10).

3.4. Odmowa getu jako delikt⁵⁴

Z praktyką sądów rabinackich często zwlekających z wydaniem wyroku nakładającego przymus lub obowiązek dania getu lub też z nałożeniem sankcji

⁵² <https://news.walla.co.il/item/2657888>

⁵³ <http://www.yadlaisha.org.il/Page.aspx?id=146>

⁵⁴ „współcześnie w prawie cywilnym samoistne źródło zobowiązania [...]; delikt może być działaniem zawinionym lub niezawinionym, z którego wynikła szkoda, oraz zdarzeniem (np. odpowiedzialność za zwierzęta i rzeczy), za które prawo czyni kogoś odpowiedzialnym; w wielu systemach

za niewykonanie takiego wyroku walczą coraz częściej prawnicy na drodze sądowej. W ostatnich latach ukształtowała się w Izraelu koncepcja odmowy wręczenia getu jako deliktu, czyli czynu zabronionego. Podnosi się bowiem, że odmowa rozwodu ze strony męża powoduje sytuację, w której naruszona jest wolność osobista i godność kobiety gwarantowana przez Ustawę Zasadniczą o godności ludzkiej i wolności (Hacker 2012, 71-72). Poza tym w sądach pojawia się również inna argumentacja wykraczająca tak naprawdę poza ramy odpowiedzialności deliktowej, a bazująca na odpowiedzialności kontraktowej. Chodzi mianowicie o naruszenie przez męża obowiązku szacunku wobec żony, który nałożył na siebie poprzez ketubę. Prawnicy wnoszą więc pozwy na rzecz agun przeciwko ich mężom⁵⁵, którzy przez dłuższy czas odmawiają wręczenia getu, czym powodują znaczne szkody ekonomiczne i emocjonalne. Sędziowie sądów rodzinnych początkowo uzależniali przyznanie żonie odszkodowania od istnienia wyroku sądu rabinackiego, nakładającego na męża obowiązek dania getu. W ostatnich latach jednak istnieje tendencja do rozpatrywania spraw dotyczących odpowiedzialności deliktowej w oderwaniu od istnienia decyzji sądu religijnego. Dodatkowo istnieje możliwość pozwania nie tylko małżonka odmawiającego wręczenia getu, ale również osoby, która go do tego namówiła lub takiej, która mu w tym pomaga. Warto również zaznaczyć, że żądanie odszkodowania za szkody poniesione przez kobietę uwięzioną w małżeństwie jest niezależne od faktu, czy mężczyzna wręczył jej get czy też nie. Ostatecznie rozwiązanie małżeństwa nie wpływa na istnienie realnej szkody poniesionej przez kobietę jeszcze za jego trwania (Weiss 2013, 41).

Wielu sędziów sądów rodzinnych pozytywnie rozpatruje takie pozwy i przyznaje żonom znaczne odszkodowania. Dla przykładu w 2006 roku sąd rodzinny w Kfar Sabie przyznał żonie zmarłego mężczyzny odszkodowanie w wysokości 711 tysięcy szekli za trwającą 19 lat odmowę wręczenia getu. Jest to jednak tylko połowiczny sukces. Po pierwsze przyznanie żonie (nawet wysokiej) kwoty pieniężnej nie rozwiązuje jej problemu pozostawania w iluzorycznym związku małżeńskim. Po drugie fakt przyznania takiego odszkodowania może wręcz pogorszyć jej sytuację. Dzieje się tak ze względu na postawę sądów rabinackich, które grożą, że nie wydadzą wyroku w sprawie rozwodowej lub że unieważnią wydany już get. Sądy rabinackie twierdzą, że opisane powyżej postępowania

prawnych odpowiedzialność [deliktowa] stanowi, oprócz umownej (kontraktowej), odrębny rodzaj odpowiedzialności odszkodowawczej” (<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/delikty;4007967.html>).

⁵⁵ Inicjatorką takich działań była wspomniana już wcześniej dr Susan Weiss. Organizacja Centrum Sprawiedliwości Kobiet organizuje również warsztaty dla prawników z pisania podobnych pism (Weiss 2013, 42).

przed sądami cywilnymi mogą powodować wydawanie przez mężów fałszywych getów, jako że mężczyzna nie działa z własnej woli, lecz z obawy przegrania procesu cywilnego i konieczności zapłaty wysokiego odszkodowania (Hacker 2012, 71-72).

3.5. Wprowadzenie związków cywilnych

Choć w Państwie Izrael nie istnieje obecnie instytucja małżeństw cywilnych, związki takie zawarte za granicą są w Izraelu rejestrowane⁵⁶. Jednak, jak to już zostało wspomniane, zawarcie związku w urzędzie stanu cywilnego za granicą nie rozwiązuje problemów związanych z rozwodem, który w Państwie Izrael musi zostać mimo wszystko przeprowadzony przed sądem religijnym. Mimo kosztów jakie wiążą się ze ślubem poza granicami Izraela, w latach 2004, 2005 i 2006 wśród wszystkich zarejestrowanych związków te cywilne stanowiły od 9,6% do 12%. Ponadto należy tu podkreślić, że rejestracja związku zawartego za granicą jest prawem, a nie obowiązkiem, dlatego liczby te mogą być nawet wyższe (Triger 2012, 6-7). W związku z tym proponuje się wprowadzenie w Izraelu małżeństw cywilnych, które stanowiłyby alternatywę dla religijnej drogi życia i tym samym pozwoliłyby częściowo rozwiązać problem odmowy rozwodu i kobiet uwięzionych w małżeństwie. Propozycje zmian w tym zakresie można podzielić na dwie kategorie. Pierwsza z nich to wprowadzenie systemu funkcjonującego w wielu innych krajach (w tym również i w Polsce), a mianowicie współistnienia małżeństw zawartych w formie religijnej oraz cywilnej. Druga grupa nowelizacji oparta jest na zarezerwowaniu pojęcia „małżeństwo” jedynie dla związków o charakterze religijnym, ale wprowadzenia obok nich równorzędnych związków o charakterze świeckim.

3.5.1. Inicjatywa świecka

Jednym z projektów proponujących wprowadzenie małżeństw cywilnych obok tych religijnych był tekst przygotowany w 2015 roku przez członkinię Knesetu Alizę Lawi. Nie wyszedł on nigdy poza etap wstępnego czytania, ostatnia dotycząca go debata miała miejsce w lutym 2017 roku. Zakładał możliwość uzyskania oficjalnego statusu przez pary, które spełnią wymienione w ustawie wymagania. Bazą odrzuconego projektu było stworzenie systemu mającego obsługiwać związki cywilne – między innymi urzędów stanu cywilnego,

⁵⁶ Na mocy wyroku z 1963 roku w sprawie Funk-Schlesinger przeciwko Ministrowi Spraw Wewnętrznych Sąd Najwyższy zdecydował, że małżeństwa cywilne zawarte za granicą przez Izraelczyków powinny być rejestrowane przez władze izraelskie. Rejestracja ta ma jednak znaczenie jedynie dla celów statystycznych, nie oznacza uznania takich związków przez państwo (Triger 2012, 6). Ponadto na mocy wyroku z 2006 roku w sprawie Yossi Ben-Ari v. Commissioner of the Population Registry Sąd Najwyższy zdecydował, że należy rejestrować również związki jednopłciowe zawarte legalnie za granicą (Einhorn 2009, 182).

rejstru takich związków oraz przepisów normujących zarządzanie nim. W uzasadnieniu projektu Alizy Lawi wskazano, że aktualny stan prawny w Izraelu uniemożliwia wielu parom zalegalizowanie ich związku. Powodem może być brak woli zawarcia małżeństwa przed Naczelnym Rabinatem lub wręcz brak takiej możliwości ze względu na religijne zakazy. W konsekwencji wiele par zmuszonych jest ponosić wysokie koszty ślubu cywilnego za granicami Izraela, jest pozbawionych możliwości zawarcia małżeństwa we własnej ojczyźnie, we własnym języku, a niekiedy również towarzystwa krewnych i przyjaciół, którzy nie zawsze mogą sobie pozwolić na taki wyjazd. Założeniem proponowanego rozwiązania było umożliwienie każdej parze pragnącej zalegalizować swój związek – zawarcie małżeństwa cywilnego. Byłaby to instytucja funkcjonująca obok małżeństw religijnych i w żaden sposób nieingerująca w nie, ani nieumniejszająca kompetencji sądów rabinackich w zakresie małżeństwa i rozwodu.⁵⁷

Oprócz wprowadzenia małżeństwa cywilnego jako samodzielnej instytucji prawnej w ramach izraelskiego systemu prawnego, pojawiła się również propozycja umożliwienia zawarcia małżeństwa cywilnego w placówkach dyplomatycznych w Izraelu. Projekt nowelizacji ustawy Prawo o jurysdykcji sądów rabinackich (małżeństwo i rozwód) z 3.07.2017 roku zakłada uznanie, że na potrzeby prawa małżeńskiego terytorium zagranicznej ambasady nie jest częścią Państwa Izrael. Takie rozwiązanie umożliwiłoby zawarcie małżeństwa cywilnego parom niemogącym wziąć ślubu przed naczelnym rabinatem bez ponoszenia kosztów podróży poza granice kraju.⁵⁸

3.5.2. Inicjatywa środowisk religijnych

Za wprowadzeniem związków cywilnych opowiadają się również ugrupowania religijne. Ruch *Neemanaj Tora wa-Awoda*⁵⁹ rozpoczął w marcu 2017 roku kampanię na rzecz zmian w prawie, przełamując tym samym swego rodzaju tabu istniejące w społeczności religijnej. Jednym z jej elementów jest krótki film animowany, który w humorystyczny sposób przedstawia fundament problemu prawa małżeńskiego w Izraelu. Twórcy wskazują na szeroką wolność działania i dokonywania wyborów w wielu różnych

⁵⁷ <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/301909>

⁵⁸ Projekt nowelizacji ustawy Prawo o jurysdykcji sądów rabinackich (małżeństwo i rozwód) z dnia 3.07.2017r. nr 20/4374/5 autorstwa Szaren Haskel (posłanki do Knesetu z listy partii Likud) (https://www.nevo.co.il/law_word/Law04/20_1st_387695.doc)

⁵⁹ Ruch, który stawia sobie za cel popularyzowanie idei syjonizmu religijnego skupiającego się na prowadzeniu stylu życia zgodnego z halachą, ale jednocześnie zasymilowanego z całą społecznością Izraela. Działalność *Neemanaj Tora wa-Awoda* opiera się na edukowaniu, wydawaniu publikacji czy organizowaniu konferencji mających na celu propagowanie idei tolerancji i równości oraz judaizmu jako faktora spajającego izraelskie społeczeństwo, a nie stanowiącego źródło konfliktu (<https://toravoda.org.il/%D7%9E%D7%99-%D7%90%D7%A0%D7%97%D7%A0%D7%95/>).

dziedzinach życia we współczesnym Izraelu. Z drugiej strony w sposób ironiczny zaznaczają, że zawarcie małżeństwa jest na tyle trudnym wyborem, że władze państwowe postanowiły nie komplikować go jeszcze bardziej i przedstawić obywatelom tylko jedną opcję – małżeństwo w naczelnym rabinacie. Ironia posunięta jest jeszcze dalej, kiedy lektor stwierdza, że przecież najlepszą metodą na zachęcenie do nauki Tory czy uczęszczania do synagogi jest przymus. Ten krótki, bo trwający niewiele ponad minutę film, idealnie podsumowuje zamysł ruchu *Neemanej Tora wa-Awoda*. Według jego członków, brak alternatywy w kwestii wyboru formy zawarcia małżeństwa zniechęca Izraelczyków do religii i małżeństwa halachicznego i powoduje, że wielu z nich postanawia zawrzeć związek małżeński za granicą. Twórcy kampanii opierają swoje poglądy na wypowiedziach autorytetów religijnych, takich jak choćby były naczelnym sefardyjski rabin Izraela Eliahu Bakszi-Doron, który dopuszcza wprowadzenie związków cywilnych o ile zostanie wyraźnie wskazane, że nie są one małżeństwem. Wspomniana kampania opiera się na badaniu przeprowadzonym przez *Neemanej Tora wa-Awoda*, z którego wynika, że 49% Izraelczyków, którzy definiują siebie jako religijnych, popiera w różnym stopniu wprowadzenie jednej z form związków cywilnych, proponowanych w projektach ustaw. Badanie przeprowadzone przez *Miskar*⁶⁰ w grupie 400 osób wykazało, że największym poparciem cieszy się rozwiązanie proponujące wprowadzenie małżeństw cywilnych dla par, które ze względów halachicznych nie mogą zawrzeć religijnego związku małżeńskiego (jednak jedynie dla par heteroseksualnych). Taką formę związków cywilnych poparło około 35% respondentów. Drugie popularne rozwiązanie (poparcie około 27% ankietowanych) to wprowadzenie małżeństw cywilnych jako dostępnej dla wszystkich alternatywy w stosunku do małżeństw w Naczelnym Rabinacie. Inne odpowiedzi, które były dostępne w badaniu, ale uzyskały mniejsze poparcie to wprowadzenie małżeństw cywilnych dla par, które ze względów halachicznych nie mogą zawrzeć religijnego związku małżeńskiego – również dla par homoseksualnych (23%) oraz wprowadzenie małżeństw cywilnych, ale zawieranych mimo wszystko przed naczelnym rabinatem (4%). Kampania organizacji *Neemanej Tora wa-Awoda* ma za zadanie uświadomić istotę problemu prawa małżeńskiego w Izraelu. Jest nią, według twórców, nie tylko ograniczanie praw i wolności, ale również niezgodność z Torą, jako że brak alternatywy w kwestii małżeńskiej oddala ludzi od religii.

⁶⁰ Machon Miskar czyli Instytut Badawczy, to instytucja zajmująca się przeprowadzaniem badań wśród ludności izraelskiej (<https://www.miskar.co.il/he/home>).

NTA nie zaproponowała własnego projektu ustawy, proponuje raczej, aby zdecydować się na jeden z co najmniej ośmiu istniejących już projektów.⁶¹

3.6. Anulowanie małżeństwa

Jedną z ważniejszych kwestii, jaką próbuje się wprowadzić do obowiązującego prawa izraelskiego jest anulowanie małżeństwa poprzez konfiskatę pieniędzy za pomocą których mąż uświęcił żonę. Nie jest to pomysł nowy ani „świecki”, lecz kontynuacja wyżej wspomnianych rozwiązań proponowanych przez środowiska halachiczne. Pomysł anulowania małżeństwa jest dyskutowany w literaturze rabinicznej od wieków⁶². Sądy rabinackie jednak rzadko się na niego powołują ze względu na jego ostateczny i nieodwracalny kształt oraz jego opozycję do jednej z głównych zasad żydowskiego prawa małżeńskiego, jaką jest możliwość rozwiązania małżeństwa jedynie poprzez rozwód lub śmierć. Jednym z projektów ustaw, który proponował stosowanie tego rozwiązania jako reguły celem rozwiązania problemu kobiet uwięzionych w małżeństwie, był tekst złożony w Knesecie przez Orit Noked w 2009 roku.⁶³ Projekt ten wprowadził roczny termin, w ciągu którego mąż miał czas na wykonanie wyroku sądu rabinackiego zmuszającego go lub nakładającego na niego obowiązek wręczenia listu rozwodowego żonie. Jeśli po upływie roku od wydania decyzji sądu mąż wciąż sprzeciwiał się rozwodowi automatycznie dokonywano retroaktywnej konfiskaty pieniędzy, poprzez które uświęcił swoje małżeństwo, lub też równowartości tych pieniędzy. Skutkiem takiej konfiskaty jest anulowanie małżeństwa. Jak podkreślała autorka tego projektu, miał on stanowić swego rodzaju kompromis. Z jednej strony nie odbierał sądom rabinackim wyłącznej kompetencji do rozstrzygania spraw rozwodowych, a z drugiej zapewniał rozwiązanie palącego problemu społecznego, którego skala wciąż wzrasta (Unger i Almagur Loten 2011, 8-9).

61

<http://www.kipa.co.il/%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA/%D7%A9%D7%95%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%98%D7%90%D7%91%D7%95-%D7%A0%D7%90%D7%9E%D7%A0%D7%99-%D7%AA%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%95%D7%A2%D7%91%D7%95%D7%93%D7%94-%D7%91%D7%A7%D7%9E%D7%A4%D7%99/>

⁶² Za takim rozwiązaniem problemu w różnych jego odmianach opowiadają się między innymi rabin Szlomo Raskin, prof. Berachjahu Lifszyc czy dr Awiad Hakohen (Loten 2005, 6). Jest też jednak wielu przeciwników anulowania małżeństwa w taki sposób, literatura rabiniczna obfituje w rozwinięte dyskusje na ten temat. Jednym z powodów sprzeciwu jest fakt, że według niektórych uczonych w halasze do anulowania małżeństwa jest również niezbędny get, a w sytuacjach odmowy rozwodu właśnie brak getu jest zasadniczym problemem (Westreich 2011/12, 344).

⁶³ Podobny projekt Orit Noked złożyła już kilka lat wcześniej, ale został on odrzucony przez Kneset w 2014 roku.

Kolejnym projektem ustawy, który miał nowelizować Prawo o sądach rabinackich (wykonanie wyroków dotyczących rozwodów) poprzez wprowadzenie do niego konfiskaty, był projekt złożony w roku 2015 przez członków Zjednoczonej Listy⁶⁴. Główny zamysł tej nowelizacji jest taki sam jak tej z 2009 roku – chodzi o automatyczną konfiskatę pieniędzy, która umożliwia anulowanie małżeństwa. Omawiany projekt ustawy jest wciąż obradowany w Knesecie.

Konfiskatę pieniędzy często wskazuje się jako rozsądny i zrównoważony sposób rozwiązania istniejącego problemu. Oprócz wspomnianych wyżej dwóch projektów nowelizacji Prawa o sądach rabinackich do Knesetu 18, 19 i 20 kadencji wpłynęło kilka podobnych projektów ustaw. Większość z nich jednak nie przeszła nawet wstępnej debaty parlamentarnej.⁶⁵ Aktualnie na pierwszym etapie legislacyjnym znajdują się 3 projekty zmiany tej samej ustawy proponujące konfiskatę pieniędzy. Jest to omówiony wyżej projekt Zjednoczonej Listy z 2015, ale również dodatkowy z roku 2017 oraz projekt Unii Syjonistycznej⁶⁶ z 2016 roku.

3.7. Pozostałe projekty ustaw

Wśród projektów ustaw, złożonych w czasie obecnej kadencji Knesetu znajdują się również inne propozycje zmian ustaw dotyczących prawa małżeńskiego, które miałyby za zadanie wpłynąć w sposób pozytywny na problem odmowy rozwodu.

Po pierwsze oprócz wprowadzenia instytucji konfiskaty pieniędzy do ustawy Prawo o sądach rabinackich (wykonanie wyroków dotyczących rozwodów) proponuje się również inne nowelizacje tego aktu. Są to głównie pomysły zmian istniejących sankcji lub wprowadzenie nowych. Jedynym projektem przyjętym w obecnej kadencji Knesetu był ten z 22.03.2017 roku⁶⁷, który wprowadził rozszerzenie kompetencji sądów rabinackich w zakresie ograniczania praw męża odbywającego karę pozbawienia wolności za odmowę wydania getu. Jednym z wprowadzonych ograniczeń jest na przykład zakaz podejmowania

⁶⁴ Koalicja polityczna utworzona przed wyborami do Knesetu w 2015 roku; partie arabskie zdecydowały się na wspólne kandydowanie z obawy przed nieprzekroczeniem progu wyborczego (<http://www.jewishpress.com/news/breaking-news/arab-parties-to-run-together/2015/01/21/>).

⁶⁵ <http://www.mishmar.org.il/page.php?p=14711>

⁶⁶ Koalicja polityczna o charakterze centrolewicowym utworzona przez partie *Ha-Tnu'a* z Cipi Liwni na czele oraz Izraelską Partię Pracy (*Awoda*) z Icchakiem Herzogiem na czele; została utworzona przez wyborami do Knesetu z 2015 roku celem wspólnego pokonania Likudu Beniamina Netanjahu (<https://www.haaretz.com/israel-news/1.631032>).

⁶⁷ Projekt nr 2848/20/5
(<http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=564279>)

nauki w ramach systemu edukacji. Projekt nowelizacji z 4.05.2015 roku⁶⁸ dotyczy kary pozbawienia wolności, sugerując wydłużenie maksymalnego wymiaru tej kary. Natomiast propozycja zmiany ustawy złożona 29.01.2018 roku⁶⁹ zakłada wprowadzenie sankcji ograniczenia korzystania z karty kredytowej dla męża odmawiającego dania getu. Dodatkowo w projekcie z 28.02.2018 roku⁷⁰ znalazł się pomysł utworzenia internetowego rejestru odmawiających rozwodu. Byłby to specjalnie w tym celu utworzony publiczny portal, który zawierałby imiona i nazwiska oraz zdjęcia osób, w stosunku do których został już wydany wyrok sądu rabinackiego dotyczący przymusu lub obowiązku dania getu, a które wciąż odmawiają spełnienia tego obowiązku. Poza tym 25.05.2015 roku złożono projekt nowelizacji ustawy⁷¹, który zakłada nadanie sądom cywilnym kompetencji nakładania sankcji na męża odmawiającego rozwodu co miałyby przynieść rezultat w postaci większej skuteczności stosowania tych sankcji. Dotychczasowa niska skuteczność wynika z faktu, że sądy rabinackie często zwlekają z nałożeniem jakichkolwiek sankcji z obawy przed wpływaniem na wolę męża w sposób, który skutkowałby wydaniem getu fałszywego.

Projekt nowelizacji ustawy z 6.07.2015 roku⁷² proponuje zwolnienie z kosztów sądowych dla kobiet próbujących uzyskać get. Założenie opiera się na ekonomicznym odciążeniu agun, które często muszą ponosić ogromne wydatki w związku z celowym przedłużaniem postępowania rozwodowego przez męża. Wśród sugerowanych zmian omawianej ustawy pojawiła się również jedna, mająca ułatwić mężczyźnie zawarcie ponownego związku małżeńskiego w sytuacji, gdy to żona odmawia przyjęcia getu. Jest to projekt z 26.07.2017 roku⁷³, który proponuje rozwiązanie mające ułatwić mężczyźnie uzyskanie zgody na ponowny ożenek w przypadku, gdy jego żona odmawia akceptacji getu mimo istnienia wyroku zmuszającego ją do tego.

⁶⁸ Projekt nr 58/20/5
(<http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=562430>)

⁶⁹ Projekt nr 5068/20/5
(<http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=2021722>)

⁷⁰ Projekt nr 20/4792/5
(https://www.law.co.il/legislation/2017/11/29/divorce_refusal_registry_bill_4792/)

⁷¹ Projekt nr 20/974/5
(http://rotenberglaw.co.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/974.docx)

⁷² Projekt nr 20/1630/5
(https://www.nevo.co.il/law_word/Law04/20-1630.doc)

⁷³ Projekt nr 20/4593/5
(https://www.nevo.co.il/law_word/Law04/4593_20_1st_389944.doc)

W czasie obecnej 20. kadencji Knesetu złożono również liczne projekty dotyczące nowelizacji ustawy Prawo o jurysdykcji sądów rabinackich (małżeństwo i rozwód).⁷⁴ Ze względu na ograniczone ramy niniejszej pracy przytoczę tylko kilka przykładów sugerowanych zmian. Projekt nowelizacji z 4.05.2015 roku⁷⁵ proponuje zmiany w zakresie podziału jurysdykcji pomiędzy sądy cywilne a rabinackie w obszarze prawa małżeńskiego. Aktualny stan prawny (opisany w drugim rozdziale pracy) powoduje, że małżonkowie uczestniczą w swego rodzaju wyścigu o korzystniejszą jurysdykcję sądu, jako że w pewnych kwestiach pobocznych związanych z rozwodem zarówno sądy cywilne jak i rodzinne są uprawnione do wydania decyzji. Twórcy owego projektu sugerują wyraźne rozdzielenie kompetencji w postaci pozostawienia sądom rabinackim jedynie kwestii samego rozwodu oraz upoważnienia sądów cywilnych do rozstrzygania we wszelkich kwestiach ubocznych z tym związanych, takich jak alimenty. Według autorów projektu takie rozwiązanie pomogłoby również uniknąć szantażowania żon przez mężów oraz zagwarantowanie równych praw obu stronom w trakcie postępowania.

Kolejną ważną propozycją nowelizacji ustawy Prawo o jurysdykcji sądów rabinackich (małżeństwo i rozwód) jest projekt z 22.01.2018 roku⁷⁶. Zakłada on wyłączenie z jurysdykcji sądów rabinackich postępowania rozwodowego par, które zawarły małżeństwo cywilne poza granicami Państwa Izrael. W uzasadnieniu do niniejszego projektu wskazuje się, że aktualny stan prawny prowadzi do absurdu. Naczelny rabinat, który nie ma kompetencji do udzielania małżeństw cywilnych, ma kompetencję do ich rozwiązywania. Poza tym rozwiązanie takie powoduje brak poszanowania praw jednostki, która zdecydowała się nie wiązać swojego życia z instytucją religijną, a której jurysdykcję tej instytucji mimo wszystko się narzuca.

Wspomniane projekty nowelizacji ustaw nie proponują całościowego rozwiązania problemu rozwodu czy też dokładniej – kobiet uwięzionych w małżeństwie. Niemniej jednak niektóre z nich sugerują zmiany, które mogłyby się przyczynić do mniejszego obciążenia ekonomicznego, przyspieszenia postępowania rozwodowego czy też uniknięcia

74

<http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawSuggestionsSearch.aspx?t=lawsuggestionssearch&st=currentknesset&wn=%D7%94%D7%A6%D7%A2%D7%AA%20%D7%97%D7%95%D7%A7%20%D7%A9%D7%99%D7%A4%D7%95%D7%98%20%D7%91%D7%AA%D7%99%20%D7%93%D7%99%D7%9F%20%D7%A8%D7%91%D7%A0%D7%99%D7%99%D7%9D&ki=20&sb=LatestSessionDate&so=D>

⁷⁵ Projekt nr 20/216/5

(https://www.nevo.co.il/law_word/Law04/20-1400.doc)

⁷⁶ Projekt nr 20/5026/5

(https://www.nevo.co.il/law_word/Law15/memshala-1207.pdf)

jurysdykcji sądów rabinackich w postępowaniu rozwodowym w ogóle lub też tylko w rozstrzygnięciu kwestii pobocznych z rozwodem związanych. Jednak należy wspomnieć, że większość z tych projektów aktów prawnych pozostaje wciąż na wstępnym etapie procesu legislacyjnego. Czerpiąc z doświadczeń poprzednich projektów z zakresu prawa małżeńskiego, można przypuszczać, że i te opisane tutaj nie zostaną uchwalone przez Kneset.

3.8. Pozostałe rozwiązania halachiczne

Warto ponownie podkreślić, że choć problem kobiet uwięzionych w małżeństwie wynika z uregulowań prawa religijnego, to również to samo prawo przewiduje jego rozwiązania. Rabin dr Yehudah Abel w swojej książce *Confronting 'Iggun* wymienia pięć proponowanych metod działania w kwestii odmowy rozwodu: małżeństwo warunkowe, retroaktywne anulowanie małżeństwa, przygotowanie getu w czasie zaślubin, środki przymusu stosowane wobec męża (możliwe tylko w Państwie Izrael i opisane powyżej) oraz zastąpienie ślubu konkubinatem (Abel 2011, 2). Autor podkreśla, że wymienione przez niego rozwiązania są jedynie założeniami teoretycznymi wynikającymi z halachy, co jednak nie oznacza, że są stosowane w praktyce lub że istnieje możliwość ich wyegzekwowania. Jako że są to złożone problemy prawa religijnego, w tym miejscu zostaną przedstawione jedynie ich podstawowe założenia w zarysie.

3.8.1. Małżeństwo warunkowe

Małżeństwo warunkowe opiera się na przypadku opisanym w kompilacji prawa żydowskiego znanej pod tytułem *Ewen ha-Ezer*. Jeśli mężczyzna chcący zawrzeć małżeństwo posiada brata, który jest odstępcą od wiary, jego potencjalna żona może mieć obawy co do swojego statusu po ewentualnej bezpotomnej śmierci męża. W takiej bowiem sytuacji brat-odstępcą byłby zobowiązany do zawarcia z nią małżeństwa lewirackiego, a istnieje zagrożenie, że jako osoba niewierząca nie chciałby lub nie mógł wypełnić tego obowiązku. W takiej sytuacji powinien zwolnić wdowę z obowiązku zawarcia z nim małżeństwa poprzez dokonanie ceremonii *chality*, jednak również tego działania mógłby zaniechać. Kobieta mogłaby więc odmówić poślubienia takiego mężczyzny z obawy przed brakiem możliwości ponownego zamążpójścia po jego bezpotomnej śmierci. *Ewen ha-Ezer* zezwala więc mężczyźnie na dodanie następującego warunku do zaślubin: jeśli pojawią się okoliczności wymagające *chality*, będzie to oznaczało, że do ślubu nigdy nie doszło, tak więc kobieta nie będzie związana obowiązkiem zawarcia małżeństwa ze swoim szwagrem.

Opisany mechanizm niejednokrotnie starano się rozszerzyć w ten sposób, aby istniała możliwość nie tylko uniknięcia przeprowadzenia *chality*, ale również dania getu.

Jednak takie pomysły zawsze spotykały się z krytyką. Zarzucano im choćby praktyczne zniszczenie takich instytucji jak zaślubiny, get czy *chality* poprzez obejście halachy. Według krytyków gdyby wszystkie małżeństwa były warunkowe, instytucja małżeństwa byłaby z założenia wątpliwa (Abel 2011, 3). W 1937 roku przywódcy judaizmu ortodoksyjnego zakazali zawierania jakichkolwiek małżeństw warunkowych (*Le-dor Aharon*) (Abel 2011, 41). W związku ze sprzeciwem, jaki budzi pomysł małżeństw warunkowych, proponuje się stosowanie rozwiązania trzyczęściowego opartego na powyżej opisanym mechanizmie oraz na instytucjach anulowania małżeństwa i przygotowania getu w czasie zaślubin, czyli tzw. getu opóźnionego (Abel 2011, 44).

3.8.2. Retroaktywne anulowanie małżeństwa

Anulowanie małżeństwa zostało już wspomniane w kontekście projektów ustaw proponujących rozwiązanie problemu odmowy rozwodu. Korzenie tej instytucji sięgają czasów babilońskich, choć pierwotnie służyła ona innym celom. Za czasów wczesnych Amoraitów miała ona zapobiegać pochopnym czy też pośpiesznym zaślubinom oraz takim, do których kobieta została przymuszona. Według Rasziego cała konstrukcja opiera się na fakcie, że mężczyzna poślubia kobietę zgodnie z prawem mojżeszowym (Tora ustna i spisana) i prawem Izraela (prawem rabinicznym). W związku z tym, jeśli rabini uważają takie małżeństwo za niezgodne z ich zasadami, mają prawo je anulować (Abel 2011, 47). Kolejne pokolenia Amoraitów stosowały anulowanie małżeństwa również w innych przypadkach, nie tylko gdy małżeństwo zawarto wbrew prawu, ale też z innych istotnych powodów. Przykładowo anulowaniu mogło podlegać małżeństwo, w którym mężczyzna dał get, który zgodnie z prawem był nieważny choćby jako get fałszywy. Omawiana instytucja opiera się więc również na istnieniu warunku w postaci trwającej zgody autorytetów rabinicznych na dane małżeństwo. W przypadku pojawienia się sytuacji, która sprawi, że wycofają oni swoją zgodę, zaślubiny zostają anulowane i można stwierdzić, że małżeństwo nigdy nie istniało (Abel 2011, 50).

Problem zastosowania tego mechanizmu dziś opiera się między innymi na wątpliwości, czy kompetencję do anulowania małżeństwa miały tylko talmudyczne autorytety rabiniczne czy również współcześni uczeni żydowscy (Abel 2011, 51). Nie do końca jasny jest również koncept warunku. Nie ma pewności choćby co do faktu, czy musi on być wyraźnie wypowiedziany przez męża w czasie zaślubin, czy też jest domyślny

i każde małżeństwo może zostać anulowane przez rabinów. Niektórzy współcześni rabini spierają się również o to, czy anulować można małżeństwo tylko wtedy, gdy był wydany nieważny get, czy również wtedy, gdy getu w ogóle nie było. Według rabina profesora Menachema Elona⁷⁷ retroaktywne anulowanie małżeństwa może być stosowane przez współczesnych rabinów, i to również w przypadkach nie opisanych w Talmudzie. Natomiast niechęć sędziów do orzekania tego środka wynikała z rozproszenia społeczności żydowskiej na świecie i skrajnie różnych opinii poszczególnych sądów rabinackich w tej materii. W związku z faktem skupienia dużej części ludności żydowskiej w Państwie Izrael, niechęć ta powinna zniknąć i sądy rabinackie powinny zacząć orzekać na korzyść kobiet uwięzionych w małżeństwie. (Abel 2011, 54). Podobnie były sefardyjski naczelny rabin Izraela Owadja Josef uważa, że nie ma dziś przeszkód aby orzekać o anulowaniu małżeństwa (Abel 2011, 58).

3.8.3. Przygotowanie getu w czasie zaślubin

Przygotowanie getu w czasie zaślubin może się odbyć na dwa sposoby. Po pierwsze mężczyzna może wydać upoważnienie do napisania, podpisania i dostarczenia żonie getu w przyszłości w przypadku wystąpienia określonych okoliczności. Drugą możliwością jest napisanie, podpisanie i dostarczenie żonie getu w czasie zaślubin. Taki get staje się ważny tylko pod warunkiem wystąpienia określonych okoliczności w przyszłości. Również to rozwiązanie budziło wiele kontrowersji i sporów wśród uczonych w prawie żydowskim. Na przykład w przypadku pierwszej metody, wątpliwości budzi brak skierowania spisane go upoważnienia do konkretnej osoby (Abel 2011, 65-66). W przypadku drugiej kwestia jest bardziej złożona. Pojawia się tu bowiem problem wczesnego getu (*get mukdam*) i starego getu (*get jaszan*). Wczesnym getem może być taki spisany i podpisany później niż wskazuje na to data w nim zawarta; podpisanym później niż wskazuje data w nim zawarta, która natomiast prawidłowo odzwierciedla moment jego spisania lub też taki spisany i podpisany w dniu wskazanym w gecie, ale dostarczony żonie w późniejszym czasie. Pierwszy z nich zawsze uważany jest za nieważny, co do pozostałych istnieją spory wśród mędrców. Jednym z powodów dla nieważności powyższych rodzajów listu rozwodowego jest fakt, że mąż mógłby w ten sposób próbować uniknąć negatywnych konsekwencji czekających jego żonę ze względu na popełnione cudzołóstwo. Get stary to taki, który został spisany, podpisany

⁷⁷ Menachem Elon był rabinem oraz profesorem prawa, specjalistą z zakresu prawa żydowskiego; wykładał na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie, był sędzią Sądu Najwyższego, laureatem Nagrody Izraela. (<http://law.huji.ac.il/people/%D7%9E%D7%A0%D7%97%D7%9D-%D7%90%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%9F>)

oraz oznaczony prawidłową datą, jednak ze względu na niepewność męża został przez niego na pewien czas zatrzymany. W tym czasie para pozostawała w separacji. Mąż może również taki get zdeponować u innej osoby, aby został przez nią dostarczony żonie w przyszłości po określonym czasie separacji pary. Get stary może również zostać dostarczony żonie, ale pod warunkiem, że stanie się ważny dopiero po określonym czasie pozostawania w separacji. Problem pojawiający się w przypadku starego getu to ewentualna ciąża żony, jako że dziecko mogłoby zostać uznane za mamzera (Abel 2011, 67-70).

Widać więc wyraźnie, jakie zagrożenia niesie ze sobą przygotowanie getu w czasie zaślubin. List taki mógłby zostać uznany za nieważny jako get *mukdam* lub *jaszan* (Abel 2011, 73). Rozwiązaniem tego problemu może być wskazanie w samym gecie, że data rozwodu została opóźniona za obopólną zgodą małżonków. Opóźniony get mógłby stanowić halachicznie dopuszczalne rozwiązanie problemu odmowy rozwodu, o ile mąż przysięgłby nie anulować listu. Nawet jednak w przypadku złamania przysięgi, get może zostać uznany za ważny właśnie ze względu na niezgodne z prawem działanie męża (Abel 2011, 74-77).

3.9. Jedno rozwiązanie?

Kwestia kobiet uwięzionych w małżeństwie z powodu odmowy wydania im listu rozwodowego jest złożona. Większość proponowanych zmian, legislacyjnych, halachicznych czy praktycznych opiera się na częściowym modyfikowaniu istniejącego systemu lub poszukiwaniu luk prawnych czy też dróg obejścia prawa. Jednak zdaniem autorki niniejszej pracy rozwiązaniem przystającym do współczesnych czasów i koncepcji państwa demokratycznego byłoby jedynie takie, które w sposób fundamentalny zmieniłoby oblicze prawa rodzinnego w Państwie Izrael. Rozwiązaniem takim jest wprowadzenie instytucji małżeństw i rozwodów cywilnych, oderwanych od idei religijnych i dostępnych dla wszystkich obywateli. Taki stan prawny oferowałyby nupturientom wybór odpowiadającej ich poglądom i potrzebom formy życia wspólnego. Wprowadzenie małżeństw cywilnych nie naprawiłoby jednak problemu agunot w społeczeństwach religijnych, które najprawdopodobniej w większości wciąż decydowałyby się na śluby religijne. W związku z tym należałoby rozważyć, w jakim stosunku pozostawałyby do siebie małżeństwa cywilne oraz religijne. Czy byłyby to dwie oddzielne instytucje czy tak jak choćby w systemie polskim – małżeństwo religijne niosłoby za sobą automatyczne skutki cywilne? W przypadku wyboru drugiej opcji, nawet kobieta, której odmawia się rozwodu religijnego, miałaby możliwość uzyskać rozwód cywilny i zawrzeć kolejne małżeństwo cywilne w przyszłości. Naturalnie nie uniknęłaby w ten sposób religijnych konsekwencji

takiego postępowania. Miałyby jednak mimo wszystko zagwarantowaną wolność działania w świeckiej sferze życia. Dodatkowo aby uniknąć opisanego wcześniej wyścigu o bardziej korzystną jurysdykcję i zagwarantować równą ochronę prawną, należałoby poddać wszelkie kwestie poboczne związane z rozwodem pod jurysdykcję sądów cywilnych. Sądy rabinackie miałyby jedynie kompetencje orzekania w zakresie małżeństw i rozwodów. Dopiero pary, które mniej lub bardziej samodzielnie zdecydowałyby się na zawarcie związku przed naczelnym rabinatem, mogłyby w przypadku ewentualnego problemu odmowy rozwodu szukać jego rozwiązania pośród licznych proponowanych zabiegów halachicznych.

Zakończenie

Problem odmowy rozwodu w Państwie Izrael, a co za tym idzie, kwestia żydowskich kobiet uwięzionych w małżeństwie mają swoje źródła w starożytnym prawie religijnym. Podstawowe zagadnienia z tym związane zostały przedstawione w pierwszym rozdziale niniejszej pracy. Było to niezbędne celem zarysowania mechanizmu halachicznej instytucji rozwodu i zasygnalizowania problemów z niego wynikających.

Drugi rozdział skupił się na krótkim przedstawieniu historii powstania Państwa Izrael, wyjaśnieniu w jaki sposób i dlaczego żydowskie prawo religijne stało się podstawą funkcjonowania systemu prawa rodzinnego. Co więcej, omówiono w zarysie kształt izraelskiego ustawodawstwa dotyczącego rozwodu, a więc zarówno system sądownictwa, podział jurysdykcji pomiędzy sądy cywilne a rabinackie jak i kompetencje sądów rabinackich w zakresie nakładania sankcji na małżonków odmawiających rozwodu.

Z opisu dualistycznego systemu prawnego Państwa Izraelskiego zawartego w dwóch pierwszych rozdziałach wynikają liczne prawne i praktyczne problemy. Skupia się na nich rozdział trzeci, który proponuje również rozwiązania poszczególnych zagadnień. Są to idee o zróżnicowanym charakterze, zarówno propozycje zmiany prawa jak i rozwiązania możliwe do wcielenia w życie przez osoby prywatne. Dodatkowo można je podzielić na propozycje świeckie oraz religijne, zgodne z halachą. Autorka zaproponowała jej zdaniem najlepszą metodę zlikwidowania problemu kobiet uwięzionych w małżeństwie, jaką byłoby wprowadzenie małżeństw cywilnych.

Bez wątpienia aktualny stan prawny w zakresie prawa małżeńskiego w Państwie Izrael wymaga gruntownej nowelizacji. Niestety wciąż większość propozycji zmian zostaje odrzucona głównie z powodów obiekcji środowisk ortodoksyjnych, które cieszą się ogromnym autorytetem. Mimo zaangażowania wielu różnych podmiotów w walkę ze zjawiskiem odmowy rozwodu, nie widać postępów. Należy po raz kolejny podkreślić, że aktualna sytuacja godzi w podstawowe prawa człowieka. Kobiecie uwięzionej w małżeństwie odbiera się wolność działania, decydowania o sobie i narusza się jej godność. Co więcej, istniejący system prawny jedynie rzekomo gwarantuje wolność religijną. W zakresie prawa rodzinnego zapewnia się tylko jedną jej stronę - „wolność do”, do wyboru religii i jurysdykcji sądu danej społeczności wyznaniowej. Druga strona, czyli „wolność od” w Państwie Izrael nie istnieje. Nie ma tak naprawdę możliwości ucieczki od zasad religijnych w kwestii małżeństwa i rozwodu. Izrael jako sygnatariusz Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych (MPPOiP) ma obowiązek między innymi

zapewnić równość praw bez względu na płeć (art. 3) czy wolność (art. 9), a prawa te często nie są zagwarantowane w sytuacji rozwodu. Chyba jednak najbardziej ignorowanym przez Państwo Izrael przepisem MPPOiP jest artykuł 23 zgodnie z którym:

*Państwa-Strony niniejszego Paktu podejmą odpowiednie kroki w celu zapewnienia równych praw i obowiązków małżonków w odniesieniu do zawarcia małżeństwa, podczas jego trwania i przy jego rozwiązaniu.*⁷⁸

O zmiany w zakresie relacji między państwem a religią w Izraelu mające zagwarantować wolność religii i równość, walczy między innymi organizacja pozarządowa Hiddush⁷⁹. Hiddush przygotował projekt pod nazwą „Freedom of marriage world map”, który ma na celu zbadanie i przedstawienie sytuacji wolności małżeństwa w poszczególnych krajach świata. W zestawieniu uwzględniono prawie wszystkie państwa członkowskie ONZ oraz kilka innych. Głównym założeniem tego przedsięwzięcia było umiejscowienie Izraela wśród innych państw i porównanie jego sytuacji prawnej i faktycznej z innymi systemami. Do oceny państw zastosowano trójstopniową skalę. Stopień „zero” oznacza istnienie poważnych ograniczeń wolności małżeństwa. Stopień „jeden” wskazuje na częściowe ograniczenia, czyli istotną dyskryminację w niektórych kwestiach lub szereg pomniejszych ograniczeń. Stopień „dwa” oznacza całkowitą lub prawie całkowitą wolność małżeństwa. Według tej metodologii Izrael został oceniony na „zero”, podobnie jak choćby Iran, Afganistan, Indonezja, Irak czy liczne państwa afrykańskie. Wnioski okazały się jednoznaczne i niepokojące. Izrael, mimo statusu państwa demokratycznego, pod względem wolności małżeństwa znalazł się na równi z najbardziej fundamentalistycznymi państwami muzułmańskimi.⁸⁰

Na przykładzie Państwa Izrael wyraźnie widać racjonalność głoszonej od czasów oświecenia idei rozdziału religii i państwa. Mieszanie tych dwóch sfer prowadzi do licznych problemów prawnych a w konsekwencji również społecznych. Istniejący dualistyczny system prawny musi ulec modyfikacji celem zapewnienia obywatelom podstawowych praw wynikających z prawa międzynarodowego oraz teoretycznie głoszonych również przez sam Izrael.

⁷⁸ <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19770380167/O/D19770167.pdf>

⁷⁹ Nazwa organizacji – Hiddush - w języku hebrajskim jest akronimem od słów *le-chofesz dat we-sziwjon*, które oznaczają „dla wolności religii i równości”.

⁸⁰ <http://marriage.hiddush.org/about>

Bibliografia

Teksty źródłowe:

Tora w przekładzie Izaaka Cyklowa. Kraków: Wydawnictwo Austeria, 2010.

Opracowania:

Abel, Yehudah. *Confronting 'Iggun: A combination of three possible solutions to the problem of the chained wife in Jewish Law*. Liverpool: Deborah Charles Publications, 2011.

Borzymińska, Zofia i Rafał Żebrowski. *Polski Słownik Judaistyczny*. Warszawa: Prószyński i S-ka SA, 2003.

Bożyk, Stanisław. *System konstytucyjny Izraela*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2002.

Cohen, Abraham. *Talmud: Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauk rabinów dotyczących religii, etyki i prawodawstwa*. Warszawa: Wydawnictwo Cyklady, 1995.

Eidelberg, Shlomo and David Derovan. "Gershom Ben Judah Me'or Ha-Golah" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 7: 551-552. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Einhorn, Talia. *Private International Law in Israel*. Austin: Kluwer Law International, 2009.

Eisenberg, Ronald L.. *What the Rabbis Said: 250 Topics from the Talmud*. Santa Barbara, California: Praeger, 2010.

Elon, Menachem. "Levirate Marriage and Halizah" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 12: 725-729. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Fogiel-Bijaoui, Sylvie. "The Spousal Covenant (Brit Hazugiut), or the Covenant with the Status Quo." In *Israel Studies Review* 28, No. 2 (2013): 210-227.

Hacker, Daphna. "Religious tribunals in democratic states: lessons from the Israeli rabbinical courts." In *Journal of Law and Religion* 27, No. 1 (2011-12): 59-81.

Halperin-Kaddari, Ruth. "Family law and jurisdiction in Israel and the Bavli case." In *Justice* 2 (1994): 37-40.

—. "Expressions of Legal Pluralism in Israel: The Interaction Between the High Court of Justice and Rabbinical Courts in Family Matters and Beyond." In *Jewish Law Association Studies, XIII: Jewish Family Law in the State of Israel*, edited by M.D.A. Freeman, 185-244. Binghampton: Global Publications, State University of New York at Binghampton 2002.

Kałczewiak, Mariusz. "Spór o charakter instytucji małżeństwa w prawie Izraela." Praca magisterska, Uniwersytet Warszawski, 2011.

Kaplan, Zvi. "Rabi Tarfon" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 19: 512-513. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Lerner, Bialik Myron. "Abba Saul" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 1: 232. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Lieber, David L.. "Divorce: In the Bible" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 5: 711-712. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Medding, Peter Y.. *The Founding of Israeli Democracy, 1948-1967*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1990.

Rabinowitz, Louis Isaac and Stephen G. Wald. "Talmud, Jerusalem" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 19: 483-484. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Rabinowitz, Louis Isaac. "Shulhan Arukh" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 18: 529-520. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Safrai, Shmuel. "Bet Hillel and Bet Shammai" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 3: 530-533. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007a.

—. "Rabi Akiwa" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 1: 562-563. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007b.

—. "Rabi Eleazar" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 6: 299-300. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007c.

Scherreschewsky, Ben-Zion (Benno). "Agunah: Essence of the Problem" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 1: 510-520. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007a.

—. "Divorce: In Later Jewish Law" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 5: 711-717. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007b.

—. "Ketubbah" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 12: 93-94. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007c.

—. "Mamzer" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 13: 442-445. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007d.

—. "Marriage: Legal Aspects" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 13: 569-570. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007e.

—. "Marriage, Prohibited" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 13: 574-576. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007f.

Shapira, Anita. *Israel: A History*. Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, 2012. An imprint of University Press of New England.

Ta-Shma, Israel Moses. "Tam, Jacob Ben Meir" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 19: 491-492. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Triger, Zvi. "Freedom from Religion in Israel: Civil Marriages and Non-Marital Cohabitation of Israeli Jews Enter the Rabbinical Courts." In *Israel Studies Review* 27, No. 2 (2012): 1-17.

Wald, Stephen G.. "Judah ha-Nasi" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 11: 501-505. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Wald, Stephen G.. "Talmud, Babylonian" In *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition, edited by Fred Skolnik, Volume 19: 470. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.

Weiss, Susan. "A View from the Trenches." In *JOFA Journal* V, No. 4 (2005): 6-7.

Westreich, Avishalom. "The "gatekeepers" of Jewish Family Law." In *Journal of Law and Religion* 27, No. 2 (2011-12): 329-257.

Opracowania internetowe:

Haaretz. Lis, Jonathan. Labor, Livni Agree to Join Forces Ahead of Elections. <https://www.haaretz.com/israel-news/1.631032>, 2014.

Hiddush for Religious Freedom and Equality. Freedom of Marriage World Map. <http://marriage.hiddush.org/about>

ICAR The International Coalition for Agunah Rights. About ICAR. <http://www.icar.org.il/about-icar.html>

Jewish Press. Jewish Press News Desk. Arab Parties to Run Together as "The Joint List". <http://www.jewishpress.com/news/breaking-news/arab-parties-to-run-together/2015/01/21/>, 2015.

Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych. <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19770380167/O/D19770167.pdf>

Wydawnictwo Naukowe PWN. Argumentum a fortiori. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/argumentum-a-fortiori;3871010.html>

Wydawnictwo Naukowe PWN. Delikt. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/delikt;4007967.html>

Żydowski Instytut Historyczny. Polski Słownik Judaistyczny. Fijałkowski, Paweł. Edels (Ejdeles) Samuel (Szmuel) Eliezer ben Jehuda ha-Lewi. [http://www.jhi.pl/psj/Edels_\(Ejdeles\)_Samuel_\(Szmuel\)_Eliezer_ben_Jehuda_ha-Lewi](http://www.jhi.pl/psj/Edels_(Ejdeles)_Samuel_(Szmuel)_Eliezer_ben_Jehuda_ha-Lewi)

Bibliografia w języku hebrajskim

Teksty źródłowe:

Biblia Hebraica Stuttgartensia, wydanie piąte. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.

מכון ממרא. משנה.

<https://www.mechon-mamre.org/b/h/h0.htm>

הצעת חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין) (תיקון – דיון בבקשת בעל להיתר נישואין לאחר מתן צו הגבלה לאישה), התשע"ז-2017.

https://www.nevo.co.il/law_word/Law04/4593_20_1st_389944.doc

הצעת חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין) (תיקון - הארכת התקופה המרבית למאסר כפייה), התשע"ה-2015.

<http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=562430>

הצעת חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין) (תיקון - הגבלת שימוש בכרטיסי אשראי לסרבני גט), התשע"ח-2018.

<http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=2021722>

הצעת חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין) (תיקון מס' 8), התשע"ז-2017.

<http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawBill.aspx?t=lawsuggestionssearch&lawitemid=564279>

הצעת חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין) (תיקון - מרשם סרבנים אינטרנטי), התשע"ה-2017.

https://www.law.co.il/legislation/2017/11/29/divorce_refusal_registry_bill_4792/

הצעת חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין) (תיקון - סמכות בית המשפט לענייני משפחה), התשע"ה-2015.

http://rotenberglaw.co.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/974.docx

הצעת חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין) (תיקון - פטור מאגרה למסורבת גט), התשע"ה-2015.

https://www.nevo.co.il/law_word/Law04/20-1630.doc

הצעות חוק שיפוט בתי דין רבניים.

<http://main.knesset.gov.il/Activity/Legislation/Laws/Pages/LawSuggestionsSearch.aspx?t=lawsuggestionssearch&st=currentknesset&wn=%D7%94%D7%A6%D7%A2%D7%AA%20%D7%97%D7%95%D7%A7%20%D7%A9%D7%99%D7%A4%D7%95%D7%98%20%D7%91%D7%AA%D7%99%20%D7%93%D7%99%D7%9F%20%D7%A8%D7%91%D7%A0%D7%99%D7%99%D7%9D&ki=20&sb=LatestSessionDate&so=D>

הצעת חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין) (תיקון - ביטול כריכה), התשע"ה-2015.

https://www.nevo.co.il/law_word/Law04/20-1400.doc

הצעת חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין) (תיקון מס' 4) (סמכות בין-לאומית בתביעה לגירושין), התשע"ח – 2018.

https://www.nevo.co.il/law_word/Law15/memshala-1207.pdf

הצעת חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין) (תיקון – נישואין אזרחיים), התשע"ז–2017.

https://www.nevo.co.il/law_word/Law04/20_1st_387695.doc

חוק בתי דין דתיים (כפיית ציות ודרכי דיון), תשט"ז-1956.

http://knesset.gov.il/committees/heb/material/data/H26-05-2008_9-20-31_hakika270508.doc

חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין), תשנ"ה-1995.

https://www.nevo.co.il/law_html/Law01/317_007.htm

חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג-1953.

https://www.knesset.gov.il/review/data/heb/law/kns2_rabbiniccourts.pdf

Opracowania:

הכנסת. אונגר, ירון ואורלי אלמגור לוטן. סרבנות גט בישראל – רקע הלכתי, משפטי, היקף התופעה והדרכים לטיפול בה, 2011.

<https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03037.pdf>

הכנסת. לוטן, אורלי. מסמך רקע בנושא: פתרונות לבעיית מסורבות הגט – היבטים הלכתיים, 2005.

<https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m01296.pdf>

המרכז לקידום מעמד האשה ע"ש רות ועמנואל רקמן. אודותינו.

http://rackmancenter.com/about_us/

הפקולטה למשפטים. האוניברסיטה העברית בירושלים. פרופ' מנחם אילון.

<http://law.huji.ac.il/people/%D7%9E%D7%A0%D7%97%D7%9D-%D7%90%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%9F>

וואלה!. בנדט, שבתי. סחטנות בחסות בית הדין: "40 אלף שקל או שאין גט", 2013.

<https://news.walla.co.il/item/2657888>

ווייס, סוזן. "דת, מדינה ואשה – על אתגרים משפטיים במדינה יהודית ודמוקרטית." בתוך הלשכה - ביטאון לשכת עורכי הדין, הועד המחוזי. ירושלים. גיליון 97, ינואר 2013.

יד לאישה. סיוע למסורבות גט ועגונות. מי אנחנו.

<http://www.yadlaisha.org.il/page.aspx?id=26>

יד לאישה. סיוע למסורבות גט ועגונות. שרון, אסנת. עד טיפת הגט האחרונה.

<http://www.yadlaisha.org.il/Page.aspx?id=146>

כיפה. מאירסדורף, משה. שוברים טאבו? 'נאמני תורה ועבודה' בקמפיין לקידום נישואים אזרחיים, 2017.

<http://www.kipa.co.il/%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%95%D7%AA/%D7%A9%D7%95%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%9D-%D7%98%D7%90%D7%91%D7%95-%D7%A0%D7%90%D7%9E%D7%A0%D7%99-%D7%AA%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%95%D7%A2%D7%91%D7%95%D7%93%D7%94-%D7%91%D7%A7%D7%9E%D7%A4%D7%99/>

מסקר. שירות מחקר וסקרים.

<https://www.miskar.co.il/he/home>

מרכז מידע מקצועי למתגרשים בישראל. תהליך גירושין.

<https://www.mikragesher.org.il/%D7%AA%D7%94%D7%9C%D7%99%D7%9B%D7%99-%D7%92%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%9F/>

מרכז צדק לנשים. אודות.

<http://www.cwj.org.il/about>

מרכז צדק לנשים. ד"ר עו"ד סוזן ווייס.

<http://www.cwj.org.il/team/susan-weiss>

נאמני תורה ועבודה. מי אנחנו.

<https://toravoda.org.il/%D7%9E%D7%99-%D7%90%D7%A0%D7%97%D7%A0%D7%95/>

על משמר הכנסת. הצעת חוק: הפקעת כספי הקידושין תמנע נשים עגונות.

<http://www.mishmar.org.il/page.php?p=14711>

ערוץ 7. ברוך, חזקי. חוק ברית הזוגיות האזרחית לא אושר, 2015.

<https://www.inn.co.il/News/News.aspx/301909>

קולך. פורום נשים דתיות. אודות.

<https://www.kolech.org.il/he/about-us.html>